

Toekomstgericht beroepsonderwijs

Deel 1 Voorstellen ter versterking van
de beroepsbegeleidende leerweg

Toekomstgericht beroepsonderwijs

Deel 1 Voorstellen ter versterking van de beroepsbegeleidende leerweg

UITGEBRACHT AAN DE MINISTER VAN ONDERWIJS, CULTUUR EN WETENSCHAP.

NR.7 - OKTOBER 2016

Sociaal-Economische Raad

De Sociaal-Economische Raad (SER) adviseert het kabinet en het parlement over de hoofdlijnen van het te voeren sociaal en economisch beleid en over belangrijke wetgeving op sociaal-economisch terrein. Ook is de SER betrokken bij de uitvoering van enkele wetten.

De SER is in 1950 bij wet ingesteld. Zitting in de SER hebben vertegenwoordigers van ondernemers en van werknemers, en kroonleden (onafhankelijke deskundigen). De raad is een onafhankelijk orgaan dat door het gezamenlijke Nederlandse bedrijfsleven wordt gefinancierd.

De SER wordt bij de uitvoering van zijn functies bijgestaan door een aantal vaste en tijdelijke commissies. Enkele vaste commissies zijn onder bepaalde voorwaarden ook zelfstandig werkzaam.

Actuele informatie over de samenstelling en de werkzaamheden van de SER en zijn commissies, persberichten en het laatste nieuws zijn te vinden op de website van de SER. Ook alle adviezen die sinds 1950 zijn verschenen, zijn daar te vinden. Adviezen van de laatste jaren zijn ook in gedrukte vorm verkrijgbaar. Het SERmagazine brengt maandelijks nieuws en achtergrondinformatie over de SER, de overlegeconomie en belangrijke sociaal-economische ontwikkelingen.

Sociaal-Economische Raad
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag
T 070 3499 499
E communicatie@ser.nl
www.ser.nl

©2016, Sociaal-Economische Raad

Alle rechten voorbehouden

Overname van teksten is toegestaan onder bronvermelding

ISBN 978-94-6134-088-7

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1. Inleiding	11
2. Kracht van het Nederlandse stelsel van beroepsonderwijs	15
2.1 Wat maakt ons stelsel van beroepsonderwijs zo bijzonder?	15
2.2 Ontwikkelingen in het praktijkleren	18
3. De situatie in de bbl	23
3.1 Dubbele positie van de bbl-deelnemer	23
3.2 Ontwikkeling instroom bbl en bol	24
3.3 Bbl: werkend leren kent gevarieerde toepassingen	27
3.4 Plaats in de beroepsonderwijskolom	28
4. Mogelijke verklaringen voor daling bbl	31
4.1 Conjuncturele invloeden	31
4.2 Demografische ontwikkelingen en stijging kwalificatieniveau	32
4.3 Invloed van het imago	32
4.4 Studiekeuze en uitstelgedrag	33
4.5 Stapeling van overheidsbeleid in de afgelopen jaren	34
4.6 De rol van arbeidscontracten	37
4.7 Duiding: het goede behouden	40
5. Richtinggevende opgaven en aanbevelingen	43
5.1 Beter aansluiten bij dynamischer arbeidsmarkt	43
5.2 Versterken verbondenheid bedrijfsleven-beroepsonderwijs	43
5.3 Optimale doorstroming in de beroepsonderwijskolom	45
5.4 Beter toesnijden regelgeving beroepsonderwijs	46
5.5 Stimuleren deelname bbl	48
Bijlagen	55
1 Adviesaanvraag Toekomstbestendig beroepsonderwijs	55
2 Samenstelling commissie Arbeidsmarkt- en onderwijsvraagstukken t.b.v. advies Toekomstgericht beroepsonderwijs deel 1	61

The image features a white background with a decorative graphic on the left side. This graphic consists of three squares of varying sizes and shades of orange. One square is a medium size and a light orange color, positioned in the upper left. Another square is smaller and a darker orange color, positioned to the right and slightly below the first square. The third square is the largest and a medium-dark orange color, positioned below the other two and to the right of the first square. The word "Voorwoord" is written in a dark blue, sans-serif font to the right of these squares.

Voorwoord

Voorwoord

Werken en leren lopen door de toenemende dynamiek op de arbeidsmarkt meer door elkaar heen. Praktijkleren speelt daardoor een cruciale rol in het beroepsonderwijs. Veel deelnemers ervaren praktijkgericht leren als stimulerend en positief en het geeft een krachtige voorbereiding op de beroepspraktijk. Afgestudeerden van een leerweg met een grote praktijkcomponent, zoals de beroepsbegeleidende leerweg (bbl), hebben dan ook een goede startpositie op de arbeidsmarkt.

Met dit advies wil de raad daarom een halt toeroepen aan de dalende instroom in de bbl, ook al doet die daling zich niet overal in dezelfde mate voor. In dit advies gaat hij dieper in op verklaringen voor die daling, die naar zijn mening niet louter het gevolg is van de economische crisis. Daarmee geeft de SER gehoor aan een van de hoofdvragen uit de adviesaanvraag van 20 april 2016 van minister Bussemaker van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW) over een meer toekomstbestendig beroepsonderwijs. In een vervolgadvisie wil de raad dieper ingaan op de mogelijkheden die hij ziet voor het verder uitbouwen van de sterke kanten van het Nederlandse beroepsonderwijs tegen de achtergrond van de veranderende arbeidsmarkt. Daarin komen de andere hoofdvragen uit de adviesaanvraag aan de orde, die zich concentreren op de mogelijke gevolgen van de druk op het middensegment van de arbeidsmarkt voor het beroepsonderwijs.

Om de dalende instroom in de bbl een halt toe te roepen, roept de raad in dit advies alle betrokkenen op om aan de slag te gaan met de aanbevelingen in dit advies. Zo is van belang de (potentiële) deelnemers op een goede manier te informeren over mogelijkheden en kansen van de bbl. Dat geldt voor de jongeren die via het voortgezet onderwijs instromen, maar zeker ook voor werkenden die zich via de bbl verder scholen naar een hoger niveau. Speciale aandacht is nodig voor jongeren met een niet-westers allochtone achtergrond, omdat hun deelname aan de bbl aanzienlijk lager ligt dan die onder autochtone jongeren. Goede studie- en beroepskeuzebegeleiding en loopbaanoriëntatie spelen hierin een belangrijke rol.

Verder is van belang om het bedrijfsleven aan te moedigen om te (blijven) voorzien in leerwerkplekken voor bbl-ers. In diverse sectoren zijn goede ervaringen opgedaan met het bevorderen van het aantal bbl-plaatsen in sectoren. Deze ervaringen zijn van grote waarde voor sectoren die minder bekend zijn met de bbl en sectoren die behoefte hebben aan meer bbl deelnemers en verdienen dan ook navolging.

Om beter te kunnen meebewegen met de arbeidsmarkt is een uitstekende regionale samenwerking tussen beroepsonderwijs en bedrijfsleven nodig. In de praktijk ontstaan innovatieve vormen van publiek-private samenwerking waarin nieuwe vormen van praktijkleren tot ontwikkeling komen. Denk dan bijvoorbeeld aan een zogenoemde hybride leeromgeving waarin theorie en praktijk dicht bij elkaar komen, bijvoorbeeld door theorie op de werkplek te doceren. Het advies bevat aanbevelingen om deze kansrijke ontwikkeling verder te stimuleren.

Naast de aanbevelingen die eraan moeten bijdragen dat een halt wordt toegeroepen aan de daling in de bbl, bevat dit advies ook alvast een aantal opgaven voor een toekomstgericht beroepsonderwijs. Daartoe rekent hij in ieder geval een betere aansluiting bij de dynamischer arbeidsmarkt, waarvoor een sterke (regionale) verbondenheid tussen het beroepsonderwijs en het bedrijfsleven cruciaal is. Ook ziet hij een optimale doorstroming in de beroepsonderwijskolom als een belangrijke opgave. Verder krijgt het beroepsonderwijs te maken met een groeiende behoefte aan verdere scholing bij volwassenen in het kader van leven lang leren. Het is zaak regelgeving en bekostiging daarop voldoende te laten aansluiten.

In het vervolgadvisie buigt de raad zich graag over de meer structurele opgaven voor een toekomstgericht beroepsonderwijs.

Mariëtte Hamer
Voorzitter SER

Advies

1 Inleiding

Adviesaanvraag

Op 20 april 2016 heeft het kabinet aan de SER advies gevraagd over ontwikkelingen die van invloed zijn op het middensegment van het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) en over ontwikkelingen in het praktijkleren¹. Onder invloed van een steeds grotere dynamiek op de arbeidsmarkt, door onder meer digitalisering en robotisering is een toekomstgericht beroepsonderwijs nodig dat in staat is goed in te spelen op deze veranderingen en studenten daarop voor te bereiden.

Dit advies is voorbereid door de commissie Arbeidsmarkt- en onderwijsvraagstukken (AMV)². De raad heeft het advies vastgesteld in zijn openbare raadsvergadering van 21 oktober 2016. Het verslag ervan is te vinden op de website (www.ser.nl).

Middensegment onder druk

De SER constateert in zijn verkenning naar de gevolgen van technologisering en digitalisering dat er signalen zijn dat het middensegment onder druk staat, al varieert dit per sector en daarbinnen ook per niveau³. Hij realiseert zich tegelijkertijd dat het lagere segment het meest kwetsbaar is: werkloosheid, deelname aan flexbanen en laagste beloningen spelen op het laagste niveau het sterkst⁴. Naast het verdwijnen van mbo-banen, ontstaan er ook nieuwe, andere mbo-banen⁵.

De druk op het middensegment is uiteraard ook van invloed op het middelbaar beroepsonderwijs en de kansen van mbo afgestudeerden op de arbeidsmarkt. Zij zullen meer dan ooit te maken krijgen met veranderingen op de arbeidsmarkt en vernieuwing van taakhoud, waardoor bijscholing, omscholing en opscholing veel meer gemeengoed zullen moeten zijn om een duurzame plek op de arbeidsmarkt te behouden. Hoe dit vorm zal krijgen, zal afhangen van de sector en het niveau. Het beroepsonderwijs moet studenten op de veranderende eisen voorbereiden en tegelijkertijd vervult het beroepsonderwijs een belangrijke rol bij het leven lang leren van degenen die de arbeidsmarkt al hebben betreden. De vraag hoe toekomstgericht beroepsonderwijs eruit moet zien om aan deze uitdagingen het hoofd te bieden is belangrijk en veelomvattend en de SER wil zich dan ook graag hierover uitlaten.

1 De adviesaanvraag is opgenomen als bijlage 1 bij dit advies.

2 Bijlage 2 bevat een overzicht van de samenstelling van de commissie voor dit advies.

3 SER (2016) Verkenning en werkagenda *Mens en technologie: samen aan het werk*.

4 Zie o.a. https://www.werk.nl/werk_nl/arbeidsmarktinformatie/publicaties/publicaties-over-regios/regio-in-beeld

5 ROA (2015) *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2020, verandering van beroepsstructuur 1996-2014* pp. 79-94.

Praktijkleren

Bij toekomstgericht beroepsonderwijs hoort een sterke inhoudelijke visie op praktijkleren, waarvan het opdoen van theoretische kennis onderdeel is. Praktijkleren levert een wezenlijke bijdrage aan een optimale voorbereiding van onderwijsdeelnemers op de arbeidsmarkt, door opgedane kennis te verbinden aan werkervaringen en vice versa. Steeds meer studies laten zien dat juist die verbinding tussen praktijkleren en kennis opdoen in het beroepsonderwijs cruciaal is voor (aankomend) beroepsbeoefenaren, maar ook voor volwassenen die zich verder willen scholen om duurzaam inzetbaar te blijven⁶. Studenten beleven het leren in en van de praktijk als zeer motiverend en waardevol volgens de JOB-monitor⁷.

De OESO constateert dat Nederland met de beide mbo leerwegen – bol (beroepsopleidende leerweg) en bbl (beroepsbegeleidende leerweg) – waarin praktijkleren en opdoen van kennis centraal staan, beschikt over een sterk stelsel van beroeps-
onderwijs⁸.

Het is de vraag hoe de kracht van dit stelsel verder kan worden uitgebouwd, opdat het maximaal blijft aansluiten bij de behoeften van studenten en bedrijven en de veranderende arbeidsmarkt. De adviesaanvraag signaleert enkele ontwikkelingen die een risico kunnen vormen voor de kracht van het stelsel, waarbij in het bijzonder de teruglopende instroom van studenten in de bbl onder de aandacht van de SER wordt gebracht.

Daarnaast wijst de minister ook op de opkomst van nieuwe innovatieve vormen van praktijkleren, zoals praktijkroutes waarbij het onderwijs op de locatie van het bedrijf wordt verzorgd, bedrijfsscholen waarin onderwijs en bedrijfsleven samenwerken en (experimentele) gecombineerde leerwegen bol-bbl. Veel van deze innovaties worden aangeduid met de term 'hybride leeromgeving'. Een hybride leeromgeving is gericht op het verbinden van leren in een schoolse setting en leren in een praktijksetting⁹. Deze innovaties spelen zowel een rol voor het initiële beroeps-
onderwijs als bij de op- en omscholing van werkenden in het post-initiële beroeps-
onderwijs.

6 Zie bijvoorbeeld ECBO (Zitter, I. en A. Hoeve) (2013) *Hybride leeromgevingen: het verweven van leer- en werkprocessen*.

7 JOB (2016) *JOB-monitor 2016*.

8 Fazekas, M. en I. Litjens (2014) *A Skills beyond School Review of the Netherlands*, OECD Reviews of Vocational Education and Training, OECD Publishing.

9 ECBO (Zitter, I. en A. Hoeve) (2013) *Hybride leeromgevingen: het verweven van leer- en werkprocessen*.

Advies in twee fasen

De SER onderkent het belang van de in de adviesaanvraag aan de orde gestelde vraagstukken. Binnen het tijdsbestek dat is genoemd in de adviesaanvraag komt hij in dit eerste deel van zijn advies tot een eerste beantwoording van met name het vraagstuk hoe in de context van een veranderende arbeidsmarkt de daling van het aantal mbo-studenten in de beroepsbegeleidende leerweg en de opkomst van andere vormen van praktijkleren in de bol kan worden geduid (vierde hoofdvraag uit de adviesaanvraag). De gevolgen van veranderingen op de arbeidsmarkt voor het middensegment en de invloed daarvan op het opleidingsstelsel (hoofdvragen 1 tot en met 3) vragen om een grondiger analyse van de situatie en een meer diepgaande beschouwing van de mogelijke oplossingsrichtingen dan in het gegeven tijdsbestek mogelijk is. Deze onderwerpen komen aan de orde in een nog te verschijnen vervolgadvisie.

De afnemende leerlingaantallen in de bbl en de ontwikkelingen in het praktijkleren staan volgens de raad niet op zichzelf. Er is uiteraard samenhang met de andere ontwikkelingen die in de adviesvraag worden genoemd. Meer structurele en op de langere termijn gerichte aspecten van de ontwikkelingen in de bbl en in het praktijkleren – die raken aan de inrichting van het beroepsonderwijs en de beroepskolom – zullen in het vervolgadvisie aan de orde komen. In dit deel van het advies ligt de focus vooral op ‘quick wins’ die het praktijkleren en in het bijzonder de bbl aantrekkelijker kunnen maken voor onderwijsdeelnemers, instellingen en afnemend beroepenveld.

2 Kracht van het Nederlandse stelsel van beroepsonderwijs

De OECD heeft zich recent lovend uitgesproken over het Nederlandse middelbaar beroepsonderwijs¹. Het systeem heeft er mede toe bijgedragen dat Nederland een relatief lage jeugdwerkloosheid heeft gekend in de afgelopen crisisperiode in vergelijking met andere Europese landen. Nederland heeft met de beroepsbegeleidende leerweg (bbl) een duaal onderwijsstelsel zoals dat bij voorbeeld ook in Duitsland – waar de *Lehrstelle* voor de leerling-werknemer zich relatief sterk structureel in de arbeidsorganisaties heeft verankerd –, Oostenrijk en Zwitserland voorkomt. Daarnaast heeft Nederland ook sterk voltijds onderwijs. In de genoemde landen is dat veel minder ontwikkeld, waardoor de beroepsopleidingen kwetsbaar zijn voor conjuncturele schommelingen.

2.1 Wat maakt ons stelsel van beroepsonderwijs zo bijzonder?

Het mbo kent met de beroepsopleidende en de beroepsbegeleidende leerweg twee leerwegen die beiden een belangrijke bijdrage leveren aan de voorbereiding van deelnemers op arbeidsparticipatie en ook aan het verder leren van degenen die reeds werken. Naast deze arbeidstoeleiding heeft het mbo ook als wettelijke taken de voorbereiding van deelnemers op hun maatschappelijk functioneren en stimuleren van deelnemers om door te stromen naar een hoger onderwijsniveau (ofwel de zogeheten drievoudige kwalificatie). Het bijzondere en sterke van het Nederlandse systeem is dat dezelfde opleiding dus via twee leerwegen kan worden gevolgd, die tot hetzelfde diploma leiden met een zelfde civiel effect.

Doordat de bol en de bbl binnen één systeem bestaan, kunnen ze tot op zekere hoogte werken als communicerende vaten, waarmee voortijdig schoolverlaten wordt voorkomen. Deelnemers die niet terecht kunnen in de bbl onder invloed van conjuncturele schommelingen, kunnen dan een bol gaan volgen. Er zijn echter deelnemers die bewust kiezen voor bbl, vanwege de leervoorkeur die hierbij aansluit en omdat deze leerweg werken en leren combineert. Voor hen is de bol dan geen goed alternatief. Verder zijn er vanuit het perspectief van deelnemers nog weinig effectieve mogelijkheden om tussentijds over te stappen van bol naar bbl of andersom. Financiële, organisatorische en arbeidsrechtelijke obstakels staan de overstap in de weg.

1 Het deel over het mbo is gebaseerd op eerder genoemd onderzoek OECD (2014) *Skills Beyond Schools*.

De *beroepsopleidende leerweg* biedt deelnemers de mogelijkheid om via studie en stage zich voor te bereiden op diplomering en werk. Deze leerweg kent een wettelijk maximum van ongeveer 60 procent praktijk in het onderwijsprogramma. Veel opleidingen bieden aan deelnemers tal van mogelijkheden om ook in de praktijk te leren. Praktijkleren geeft de mogelijkheid om theorie en praktijk met elkaar te verbinden. De bol biedt deelnemers daarnaast veel begeleiding en aandacht voor hun sociale vorming.

Een ander voordeel van de bol-leerweg is dat deze minder gevoelig is voor conjuncturele schommelingen dan de bbl, omdat de praktijkcomponent over het algemeen beperkt is. Voor bol-stagiairs zijn leerbedrijven in de meeste gevallen alleen een vergoeding verschuldigd aan de stagiaires.

De *beroepsbegeleidende leerweg* bestaat uit theorie en praktijk waarbij de praktijk minimaal 60 procent van het programma dient te zijn. In de meeste gevallen gaan deelnemers 1 dag naar school en 4 dagen aan het werk. Bijna 50 procent van de deelnemers is ouder dan 22 jaar, een deel van hen volgt een postinitieel traject². Daarmee levert de bbl een bijdrage aan het postinitieel leren van werkenden en volwassenen in het kader van leven lang leren. In bijvoorbeeld de technische sector is het opscholen via de bbl (van niveau 2 naar niveau 3 en 4) nog steeds een veel gebruikte scholingsaanpak en ook de zorgsector kent een grote traditie om volwassenen via de bbl een diploma te laten halen. Zie ook de casus in het kader verderop in het advies.

Sterke punten van de bbl zijn:

- Veel ruimte voor praktijkleren, wat vooral van belang is voor deelnemers die minder affiniteit hebben met schools leren.
- Bbl-deelnemers geven aan meer tevreden te zijn dan bol-deelnemers, zowel over het theoretisch als over het praktische deel van hun opleiding³.
- Hoge succesgraad bij intrede op de arbeidsmarkt: meer dan 80 procent van de gediplomeerden blijft bij het leerbedrijf werken⁴ en werkloosheid ligt onder bbl-ers fors lager dan onder bol afgestudeerden⁵. Zes jaar na afstuderen ontvangen bbl-ers gemiddeld een hoger loon dan bol-afgestudeerden. Voor bbl-niveau 4

2 Bezien vanuit het onderwijsaanbod is de grens tussen initieel en postinitieel niet eenduidig te trekken. Hier is aangesloten bij de Onderwijsraad die in zijn advies *Over de drempel van postinitieel leren* (2012) de scheidslijn tussen initieel en postinitieel vanuit de onderwijsvrager heeft afgebakend.

3 JOB (2016) *JOB-monitor 2016*, pp. 45-48.

4 Een deel van de bbl-ers kan of wil overigens niet bij het leerbedrijf blijven werken, zie DUO onderwijsonderzoek aangehaald in: *Strategische Verkenning* ECBO/OCW, p. 78. Nog te verschijnen.

5 ROA (2016) *Schoolverlatersonderzoek*.

ligt de arbeidsparticipatie na verloop van zes jaar ongeveer gelijk aan dat van bol-afgestudeerden⁶.

- Belang voor volwassen werkenden: bij re-integratie activiteiten, bij herintreding van niet werkenden en bij op- en omscholing van werkenden.
- Voor werkgevers is de bbl een belangrijke manier om studenten te kunnen opleiden als toekomstig werknemers voor het bedrijf.
- Grote bekendheid bbl bij zowel werkgevers (onder andere via cao-regelingen), onderwijs als bij deelnemers, al is er ruimte voor verbetering van de bekendheid in nieuwe economische sectoren – zoals de ict – waar de bbl minder aanwezig is.
- Goede aansluiting op de actuele beroepspraktijk (opdoen van ervaring met nieuwste technieken en werkprocessen en ontwikkelen van een beroepsidentiteit): up-to-date opleiden.
- De mogelijkheid om als leerling-werknemer een arbeidscontract te krijgen en om reeds te verdienen tijdens de opleiding.

Casus MKB-metaal: lichte stijging bbl

Voor MKB-metaal is praktijkleren altijd belangrijk geweest en dat zal het voorlopig ook blijven.

Ongeveer 50 procent van de instroom bij de metaalbedrijven loopt via de bbl en dat betekent ruim 2.000 nieuwe lerende medewerkers per jaar. In totaal leren en werken bijna 7.000 bbl-ers in MKB-metaal. Uitgaande van een gemiddelde opleidingstijd van 3 jaar, heeft 1 op de 2 MKB-metaalbedrijven een bbl-er in dienst. Het aantal bbl-ers is sinds 2008 zelfs licht gestegen, crisis of geen crisis. Het sectorplan was daar ondersteunend in, samen met een extra bijdrage uit het opleidingsfonds OOM.

Sinds de invoering van de bbl in 1996 heeft de metaalsector steeds een groei gekend van de bbl. Blijkbaar is de bbl een onderwijsvorm, die goed past bij leerlingen, bedrijven en scholen in deze sector. Rondom de bbl heeft de sector, met betrokken partijen, een bijna sluitende opleidingsinfrastructuur gebouwd. Vakmanschap is essentieel voor MKB-metaal om concurrerend te blijven. De werkvloer, met up-to-date machines en gereedschappen, en in de toekomst meer nieuwe productietechnologieën, biedt bij uitstek de omgeving voor leerlingen om hun vak te leren.

⁶ CPB-onderzoek, gepresenteerd in kennissessie OCW, 26 november 2015. Binnenkort verschijnen nieuwe cijfers hierover van het CBS.

Bedrijven, praktijkbegeleiders, ROC's, bedrijfstakscholen en het Opleidingsfonds OOM larder het geheel.

Financieel draagt de sector jaarlijks via het O&O fonds OOM, in directe bijdrage aan bedrijven tussen de 15 en 20 miljoen euro bij aan de bbl. Ook de bbl-ers zelf leveren uiteraard productieve arbeid. Dat maakt het betaalbaar voor MKB-metaalbedrijven om leerlingen in dienst te nemen, op te leiden en in dienst te nemen. 85 procent van de bbl-leerlingen heeft na de opleiding een baan (vergelijk 40 procent van de bol-studenten.) Bedrijven investeren daarnaast financieel ook fors, onder andere in bedrijfstakscholen. Het rendement van de bbl is aanzienlijk. Ongeveer 60-70 procent van de bbl-ers in MKB-metaal haalt binnen de reguliere leertijd zijn of haar diploma.

Bron: Metaalunie, 2016

2.2 Ontwikkelingen in het praktijkleren

Zoals de adviesaanvraag al aangeeft, is het beroepsonderwijs sterk in beweging. Dat hangt samen met de noodzaak om een goede aansluiting te vinden en te behouden met een dynamische arbeidsmarkt. Meebewegen met de snelle ontwikkelingen op de arbeidsmarkt vraagt om veel flexibiliteit.

Samenwerking

Samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven is meer dan ooit noodzakelijk om responsief te kunnen inspelen op veranderingen in het productieproces en de taakinhoud van medewerkers. Voor onderwijsinstellingen is het van groot belang om goed aangesloten te zijn op de veranderende behoeften van het afnemend veld, dat zich op zijn beurt moet inspannen om tijdig en goed inzichtelijk te maken welke nieuwe behoeften er ontstaan aan toekomstige vakmensen. Daarnaast heeft het onderwijs een belangrijke rol studenten voldoende algemene bagage mee te geven, waarmee ze zich kunnen voorbereiden op een steeds veranderende arbeidsmarkt. De grotere dynamiek op de arbeidsmarkt maakt het ook noodzakelijk dat de kwalificatiestructuur van het beroepsonderwijs voldoende flexibel is en (regionale) partijen gelegenheid geeft om tijdig in te spelen op veranderingen. Zowel onderwijsinstellingen als bedrijfsleven hebben daarnaast unieke kennis en kunde die nodig is voor het gezamenlijk opleiden van vakmensen. Een zorg in dit verband is het dreigende tekort aan beroepsdocenten, mede omdat nu al tekorten dreigen. Belangrijke opleidingsexpertise gaat hierdoor verloren.

Motivatie

Daarnaast blijkt uit onderzoek dat veel deelnemers het leren in en aan de hand van de praktijk erg aantrekkelijk vinden. Regelmatig blijkt uit onderzoek dat leren in combinatie met de praktijk door veel studenten als positief en stimulerend wordt ervaren⁷.

Nieuwe initiatieven

Op allerlei plaatsen spelen onderwijsinstellingen en bedrijven/branches, soms samen met lokale overheden, in op de behoefte om meer praktijkknabij te leren. Ze zoeken naar meer flexibele vormen van praktijkleren, vanuit de intentie een aansprekende en krachtige beroeps- en arbeidsvoorbereiding te realiseren. Er zijn bijvoorbeeld initiatieven die al het onderwijs – ook de theoretisch vakken – laten plaatsvinden in het leerbedrijf, waarbij de docenten van de mbo-instelling nauw afstemmen met de praktijkbegeleiders in het leerbedrijf. De kracht van dergelijke initiatieven zit in het snel en goed kunnen inspelen op de situatie in de omgeving, de grote flexibiliteit waarmee praktijkleren en theorie met elkaar verbonden worden en de betere mogelijkheden voor afstemming tussen docenten en praktijkbegeleiders die elkaar veel meer tegenkomen. Uiteraard blijft van belang dat de drievoudige kwalificering en de breedte van de opleidingen behouden blijven.

Diverse instellingen – zoals het Frieslandcollege – hebben inmiddels *praktijkroutes* ingericht, bijvoorbeeld bij zorginstellingen. Het onderwijs krijgt daar vorm op de praktijkplek, door zowel docenten van de school als praktijkbegeleiders van het bedrijf. Dit legt een krachtige basis voor samenwerking, een op elkaar afgestemde werkwijze en maakt daarmee werk van co-creatie tussen opleiding en bedrijf. Deze intensieve vorm van samenwerking laat onverlet dat de mbo-instellingen eindverantwoordelijk blijven voor het onderwijsproces en de programmering.

De SER signaleert naar aanleiding van de nieuwe initiatieven voor praktijkleren een groeiende belangstelling in het mbo om werken en leren beter met elkaar te verbinden. Er zijn inmiddels uitgewerkte voorbeelden hoe dit *hybride leren* er in de praktijk uit kan zien. De hybriditeit staat voor de mate waarin de reële beroepspraktijk leidend is voor de inrichting van het leertraject voor de lerende deelnemer. In een hybride leeromgeving leren studenten, docenten, scholen en (simulatie) bedrijven in samenwerking met elkaar. Een belangrijk streven daarbij is de opdrachten voor studenten zoveel mogelijk te betrekken uit de reële beroepspraktijk, zoals bedrijven uit de omgeving. Een goed voorbeeld is de Technieklab (zie kader).

7 Zie de al eerder genoemde *JOB monitor 2016* en het onderzoek van Zitter, I. voor ECBO.

Casus de TechniekFabriek

Nedtrain, het onderhoudsbedrijf van de Nederlandse Spoorwegen, ontwikkelt zich in de richting van een 'hybride leeromgeving', gericht op het verbinden van leren in een schoolse setting en leren in een praktijksetting. Dit gebeurt in samenwerking met ROC van Twente en ROC van Amsterdam. Studenten zijn volgens onderzoek zeer tevreden. Naast het leren in de praktijk levert het ook een bijdrage aan het professionaliseringsproces van opleiders in deze hybride leeromgeving.

Het onderzoek laat zien dat het lerend werken en werkend leren, een positieve invloed heeft op de leertevredenheid en leeruitkomsten van de studenten. Aan de hand van de resultaten, is duidelijker geworden dat het opleidingsconcept er moet zijn om studenten te motiveren en vertrouwen te geven, hen toe te rusten voor de beroeps-praktijk en een startpositie op de arbeidsmarkt te geven.

Bron: Techniekfabriek/ECBO, Berg J. van de [et al]. (2016) *Lerend werken en werkend leren in de Techniekfabriek*.

Er zijn ook hybride leeromgevingen waarin deelnemers uit vmbo, mbo, hbo, universiteit en werknemers kunnen leren, zoals in de Duurzaamheidsfabriek in Dordrecht. Verschillende opleidingen worden daar vorm gegeven op dezelfde werkvloer; deelnemers uit de opleiding beveiliging bemensen de entree, de horeca opleiding doet het restaurant, rondleidingen worden gegeven door studenten uit de hospitality-opleiding en werknemers leren samen met deelnemers uit het beroeps-onderwijs hoe ze met nieuwe machines moeten omgaan. De idee achter de Duurzaamheidsfabriek is de reële werkomgeving waarin verschillende werknemers ieder hun rol vervullen zoveel mogelijk te benaderen.

Verbinden schools leren en praktijkleren

De raad is van mening dat de ontwikkeling van vormen van hybride leren kan bijdragen aan een verdere verkleining van de scheiding tussen school en beroepspraktijk. Het schoolse leren wordt direct verbonden met het leren in de beroepspraktijk. Ervaringen wijzen uit dat deelnemers het werken en leren in de beroepspraktijk uitdagend en motiverend vinden. Dit kan eraan bijdragen dat deelnemers vaker hun opleiding afronden.

Een grotere betrokkenheid tussen onderwijs en de praktijkplek kan een extra impuls zijn om de wendbaarheid van deelnemers in een veranderende arbeidsmarkt te vergroten. Het betreft deelnemers immers sterker bij veranderingsprocessen die zich in bedrijven en maatschappelijke instellingen voltrekken.

In het mbo hebben hybride leeromgevingen in eerste instantie vooral vorm gekregen in de bol leerweg. Niet alleen in de bol maar ook in de bbl kunnen hybride leeromgevingen nog beter worden benut (zie ook aanbevelingen daarvoor in hoofdstuk 5).

3 De situatie in de bbl

Zoals in de inleiding is aangegeven gaat de SER in dit eerste deel van het advies vooral in op de vraag van de minister in de adviesaanvraag naar de teruglopende aantallen deelnemers in de bbl en hoe dit te duiden.

3.1 Dubbele positie van de bbl-deelnemer

Een specifiek kenmerk van de bbl is dat de deelnemer een dubbele positie heeft, wat in de praktijk tot onduidelijkheden kan leiden: hij of zij is een leerling-werknemer waarbij ook een arbeidscontract kan zijn aangegeven onder de geldende cao voor de sector of branche en daarnaast is hij of zij een onderwijsvolgende die een onderwijsovereenkomst met een onderwijsinstelling sluit. Het hebben van een arbeidsovereenkomst is geen noodzakelijke voorwaarde voor het aangaan van een onderwijsovereenkomst, al is daar in de meeste gevallen wel sprake van. Als er voor de bbl-leerroute geen beroepspraktijkovereenkomst (bpvo) is gesloten kan er ook geen onderwijs worden gevolgd. Zie voor een uitgebreidere toelichting op de soorten overeenkomsten onderstaand kader. De specifieke situatie van de bbl deelnemer brengt met zich mee dat hij of zij geen OV-kaart krijgt en niet voor studiefinanciering in aanmerking komt.

Soorten overeenkomsten

Een onderwijsovereenkomst is een overeenkomst tussen onderwijsinstelling en deelnemer. Hier worden de rechten en plichten van beide partijen vastgelegd.

Daarnaast wordt ten behoeve van de beroepspraktijkvorming een bpvo (ook wel praktijkovereenkomst genoemd) gesloten tussen drie partijen: de school, het leerbedrijf en de deelnemer. De praktijkovereenkomst is een leerovereenkomst en betreft afspraken over de bpv en gaat over de rechten en plichten van de school, de student en het leerbedrijf tijdens de bpv.

Naast de praktijkovereenkomst kunnen de student en het leerbedrijf ook een arbeidsovereenkomst met elkaar afsluiten. Dat kan zowel voor studenten in de bol als voor studenten in de bbl. Voor geen van beide leerwegen is het wettelijk verplicht dat er

een arbeidsovereenkomst wordt afgesloten tussen de student en het leerbedrijf. In de bbl is dit, blijkens bijvoorbeeld het recente onderzoek van het CPB* wel gangbaar.

Uiteindelijk bepaalt de arbeidsinspectie of er sprake is van een leersituatie of van productieve arbeid. In een aantal sectoren zijn in de cao wel aanvullende afspraken gemaakt over het recht van bbl-studenten op een arbeidsovereenkomst. Als het leerbedrijf de cao van die betreffende sector volgt of als de cao algemeen verbindend is verklaard, dan moet de student wel een arbeidsovereenkomst met het leerbedrijf worden aangeboden. Het servicedocument beveelt aan om afspraken die gaan over de arbeidsverhouding tussen de student en het leerbedrijf niet in de praktijkovereenkomst op te nemen. Dit is een aangelegenheid tussen de student en het leerbedrijf waar de school geen partij in is. Dit geldt ook voor afspraken over een eventuele stagevergoeding, een reis- of een onkostenvergoeding.

Een student in de bbl kan volgens de Wet Educatie en Beroepsonderwijs ook zonder arbeidsovereenkomst als werknemer worden gezien. Of dat het geval is, hangt af van feitelijke omstandigheden, bijvoorbeeld of er sprake is van werkzaamheden van productieve aard, gericht op het maken van omzet etcetera. In dit geval is een financiële vergoeding op basis van een arbeidsovereenkomst verplicht. Als de werkzaamheden van een student in de bbl zich duidelijk onderscheiden van de werkzaamheden van een gewone medewerker en het leertraject centraal staat, kan het gaan over een bpv waar geen beloningsvereiste geldt.

* CPB (2016) CPB notitie *Lonen van bbl-leerlingen en het wettelijk minimumjeugdloon*.
Bron: MBO-Raad, SBB, Job, OCW (2016) *Service-document praktijkovereenkomst*.

Verder verschilt de situatie van bbl en bol ook omdat de bbl-deelnemer geen OV-kaart heeft en de bol-deelnemer wel. Verder ontvangt een bol-deelnemer studiefinanciering, heeft een OV-kaart en ontvangt soms een stagevergoeding.

3.2 Ontwikkeling instroom bbl en bol

Totale instroom in mbo 2009-2015

In de periode 2009-2015 vond een verdere stijging plaats van het aantal studenten in het hoger onderwijs, van 55 procent in 2009 naar 60 procent in 2015. Het aandeel van het mbo is ten opzichte van het hbo en wo minder groot geworden: de deelname aan het mbo is gedaald van 45 procent in 2009 naar 40 procent in 2015 (zie tabel 3.1).

Tabel 3.1 Deelname mbo, hbo en wo 2009-2015

Leerweg	2009	2015	Relatief aandeel	2009	2015
bbl	167.088	97.466	bbl	15%	8%
bol	348.457	377.711	bol	30%	32%
totaal mbo	515.545	475.185	totaal	45%	40%
hbo	403.278	442.567	hbo	35%	38%
wo	233.118	261.176	wo	20%	22%
totaal	1.151.941	1.178.928	totaal	100%	100%

Bron: DUO, CBS

Ontwikkeling deelname bbl

Met het kabinet constateert de SER dat de deelname aan de bbl de laatste jaren flink is teruggelopen: van 167.088 deelnemers in het schooljaar 2009-2010 naar 97.466 het afgelopen schooljaar (zie tabel 3.2). Dit is een daling van 42 procent, ofwel bijna een halvering van het aantal deelnemers en het laagste aantal in de afgelopen 25 jaar. Recente cijfers van SBB laten zien dat de daling van de deelname in de bbl lijkt te vertragen, waardoor er wellicht binnenkort sprake kan zijn van een omslagpunt. Het aandeel bbl ten opzichte van de bol is gezakt van een redelijk stabiel percentage van meer dan 30 procent gedurende een aantal jaren, naar net iets boven de 20 procent.

Onderstaande tabel laat de ontwikkeling van de bbl per niveau en sector zien tussen 2009 en 2015.

Tabel 3.2 Ontwikkeling bbl per niveau en sector 2009-2015

	2015-16					Relatieve daling in de bbl 2009-2015				
	niveau	absoluut				niveau	totaal			
Sector	1	2	3	4	totaal	1	2	3	4	totaal
combinatie	974	10	27	7	1018	-61%	-99%	-83%	-92%	-71%
Economie	277	7.743	10.617	6.393	25.030	-86%	-50%	-27%	-23%	-38%
Groen	491	1.823	2.487	561	5.362	-83%	-56%	-31%	-51%	-54%
Techniek	1.084	16.232	16.804	7.174	41.294	-78%	-56%	-23%	-10%	-42%
Zorg	69	1.740	12.656	10.304	24.769	-81%	-72%	-31%	-32%	-38%
Eindtotaal	2.895	27.548	42.591	24.439	97.473	-77%	-56%	-27%	-25%	-42%

Bron: DUO

De SER constateert voorts dat er forse verschillen zijn in de ontwikkeling van de instroom in de bbl tussen niveaus en tussen (en binnen) sectoren. De daling van het aantal bbl deelnemers is het minst opgetreden in de economische sector (38 procent) en de zorg sector (38 procent) en het sterkst in de combinatiesector (71 procent) en de sector groen (54 procent). De grootste relatieve daling deed zich voor op de niveaus 1 (77 procent) en 2 (56 procent), terwijl de daling op niveau 3 (27 procent) en 4 (25 procent) beperkter bleef. Inmiddels is niveau 1 als entreeopleiding meer een aparte voorziening geworden, waar uitsluitend deelnemers zonder diploma worden toegelaten.

Binnen de verschillende sectoren van de arbeidsmarkt kunnen ontwikkelingen een andere uitwerking hebben. Zo is de vraag naar bbl-ers gedaald bij de zorg en administratieve richtingen, maar bijvoorbeeld bij de kappersbranche en diverse technische sectoren is de vraag naar bbl op niveau 2 blijven bestaan. Wat er precies achter deze cijfers zit laat zich niet eenvoudig duiden, onder meer omdat digitalisering maar bijvoorbeeld ook demografische ontwikkelingen een andere uitwerking hebben op sectoren en regio's. In het volgende hoofdstuk komen deze verklaringen nader aan de orde.

Ontwikkeling deelname bol

De ontwikkeling van de deelname in de bol is als volgt geweest in de periode 2009-2015.

Tabel 3.3 Ontwikkeling bol naar niveau periode 2009-2015

BOL-deelname	2015-2016	Relatieve ontwikkeling 2009-2015
Niveau		
1	9.164	-13%
2	61.352	-5%
3	85.054	4%
4	222.137	16%
Eindtotaal	377.707	8%

Bron: DUO

In de periode 2009-2015 groeide de totale deelname in de bol met 8 procent. Net als in de bbl, maar minder sterk, daalde in deze periode de deelname aan de bol op niveau 1 (minus 13 procent) en niveau 2 (minus 5 procent). Op niveau 3 (plus 4 procent) maar vooral op niveau 4 (plus 16 procent) heeft een toename van het aantal deelnemers plaatsgevonden tussen 2009 en 2015. Bij de niveaus 3 en 4 valt de stij-

ging van de deelname in de bol samen met een daling in de deelname in de bbl. Dit betekent dat de daling in de bbl gedeeltelijk gecompenseerd is door een stijging in de bol.

Deelname van bijzondere groepen in bol en bbl

Allochtone deelnemers volgen minder vaak een bbl-route dan autochtonen. Van de bol is 23 procent van de deelnemers niet-westers allochtoon, bij de bbl is dat 10 procent (bron: DUO). In de bbl blijft ook de deelname van vrouwen achter. Waar in de bol 51 procent van de deelnemers vrouw is, is dit bij de bbl 36 procent (Bron: DUO). Tot slot blijkt dat de deelname van kwetsbare groepen aan de bbl eveneens achterblijft.

De achterblijvende deelname onder deze groepen, vraagt volgens de raad om extra inspanningen om hen te wijzen op de kansen van deze leerweg en belemmeringen weg te nemen om deze route te kunnen volgen (zie hoofdstuk 5).

3.3 Bbl: werkend leren kent gevarieerde toepassingen

In de loop der jaren heeft de bbl in verschillende branches en sectoren op verschillende wijze vorm gekregen. De ene sector heeft zich wat sterker gericht op jongeren en een andere wat meer op volwassenen. Waar sommige sectoren meer een traditie hebben van het stapelen van opleidingen (van bbl niveau 2 naar niveau 3 naar niveau 4, bijvoorbeeld in de techniek), richten andere sectoren zich meer op het verzilveren van praktijkervaring met een diploma met een civiel effect, zoals in de zorg (zie ook het kader hieronder).

Casus zorg: maatregelen om bbl op peil te houden

In de zorg is de bbl een belangrijke leerweg. Op de niveaus 3 en 4 wordt er veel via de bbl geleerd. Deze doelgroep heeft een relatief hoge leeftijd en veel deelnemers zijn zij-instromers in de zorg. Daarmee levert deze opleiding een belangrijke bijdrage aan het laten (her)intreden van volwassenen (vaak vrouwen) op de arbeidsmarkt.

De sector maakt zich wel zorgen en probeert op verschillende manieren een bijdrage te leveren aan het op peil houden van het aantal leerwerkbanen:

- Via het sectorplan met een sterke regionale uitstraling zijn extra stappen gezet om het aantal bbl-plekken op peil te houden. De sector realiseert zich dat de uitwerking van deze plannen in de zorg daarmee vooral in de regio plaatsvindt.

- Verder is er in de zorg een groot stagefonds (waar jaarlijks meer dan 100 miljoen in wordt geïnvesteerd om het aantal stage- en bbl-plekken in zorg (en welzijn) op peil te houden). De vraag naar bpv-plekken speelt met name op niveau 3 en 4.
- Een van de opleidingsfondsen in de zorg is recent een imago campagne gestart om het imago van de sector te versterken.

Bron: ECBO (2016) *Ontwikkelingen in de instroom in de bbl*.

3.4 Plaats in de beroepsonderwijskolom

Minder instroom naar bbl vanuit het vmbo

De ontwikkelingen van de afgelopen jaren laten zien dat de directe instroom richting de bbl vanuit het vmbo is afgenomen. Daarbij spelen twee elementen een rol. In de eerste plaats gaan meer leerlingen van naar het havo en vwo en in de tweede plaats dreigt de deelname aan de basisberoepsgerichte leerweg in het vmbo verder te dalen. Deze leerweg in het vmbo is van oudsher de ‘hoofdleverancier’ van de bbl. Leerlingen afkomstig uit de kader- en theoretische leerweg kiezen vaker voor de bol. Door de komst van de nieuwe profielen in het vmbo zou de aansluiting op de meer vakgerichte bbl-richtingen lastiger kunnen worden. Het is daarom goed als het ministerie erop toe blijft zien dat de recente vernieuwing in het vmbo ook in vaktechnisch opzicht goed aansluit bij de leerwegen in het mbo. Dit vraagt van vmbo-scholen een zorgvuldige vormgeving van deze vernieuwing.

Een zorgelijk aspect – gelet op de grote behoefte aan vakkrachten in de techniek – is dat het technisch vmbo sterk daalt, waardoor minder leerlingen doorstromen naar de technische bbl-opleidingen. Zie ook tabel 3.4 van veranderingen in de onderwijsdeelname in het voortgezet onderwijs.

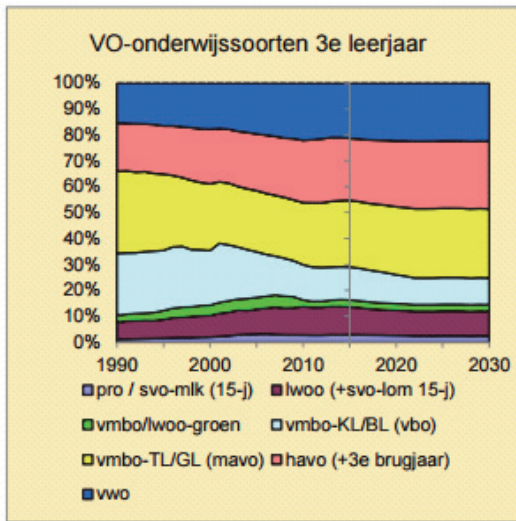
Tabel 3.4 Leerlingen in het derde leerjaar in het voortgezet onderwijs (2001-2012)

	2001-2002	2004-2005	2009-2010	2012-2013
Leerweg				
Praktijkonderwijs	2,2%	3,5%	2,9%	3,3%
Vmbo-3 basis/kader	34,2%	31,0%	25,7%	24,7%
Vmbo-3 gl/tl	25,2%	24,9%	25,9%	26,6%
Havo-3	18,2%	18,5%	20,5%	21,2%
Havo/vwo-3	2,6%	3,2%	3,4%	3,2%
Vwo 3	17,7%	18,9%	21,6%	21,1%
Totaal	201.391	208.470	198.054	203.659

Bron: ECBO/DUO (2013) *Doorstroomatlas*.

De jaarlijkse Onderwijsramingen van het Ministerie van OCW laten zien dat de deelname aan basis- en kadergerichte leerwegen de komende jaren nog verder zal teruglopen, om pas rond 2022 min of meer te stabiliseren (zie figuur 3.1). Verder zijn er regionaal grote verschillen.

Figuur 3.1 Toekomstverwachting onderwijsdeelname tot 2030

Bron: Ministerie van OCW (2016) *Referentieramingen 2016*.

In het schooljaar 2014-2015 ging van de vmbo-gediplomeerden die naar het mbo doorstroomden, 8 procent een bbl-opleiding volgen en 92 procent een bol opleiding. Voor de bbl is de directe instroom vanuit het vmbo kleiner dan de indirecte instroom vanuit andere opleidingen en van volwassenen die reeds een aantal jaren hebben gewerkt. Bij de bol is dat juist andersom: daar komt de grootste instroom wel direct uit het vmbo. Dit kan een aanwijzing zijn dat de aansluiting vmbo-bbl knelpunten kent.

Ook speelt de studiekeuze een rol (zie hoofdstuk 4). De bbl biedt immers weinig mogelijkheden voor degenen die kiezen voor economische en administratieve richtingen en dat zijn er in het vmbo relatief veel. Veel bbl-ers komen van diverse vooropleidingen, waaronder ook van bol-opleidingen. Het is niet bekend welk deel reeds werkte voordat zij met de bbl begonnen (Bron: DUO). Wel kan worden vermoed dat de instroom van werkenden tijdens de economische crisis minder is geweest, omdat investeringen in scholing over het algemeen afnemen bij economische tegenwind.

Doorstroom bbl-hbo

De doorstroom van bbl naar hbo is op dit moment tamelijk beperkt, zoals uit tabel 3.5 blijkt.

Tabel 3.5 Doorstroom van bol en bbl naar hbo

Directe doorstroom mbo van overgang schooljaar 2014-2015 naar 2015-2016								
niveau	bol				bbl			
	gediplomeerden	leert door mbo	hbo	%	gediplomeerden	leert door mbo	hbo	%
1	7.598	5.652		74%	2.746	993		36%
2	27.365	16.212		59%	16.005	6.248		39%
3	24.868	11.158		45%	19.791	3.497		18%
4	53.357	1.103	22.714	45%	10.363	136	547	7%
totaal	113.188	34.125	22.714	50%	48.905	10.874	547	23%

Bron: DUO

Bol-deelnemers gaan aanzienlijk vaker dan bbl-ers naar het hbo na afloop van hun mbo opleiding. Van de ruim 113.000 bol-ge-diplomeerden leerde 50 procent door (op een hoger niveau binnen de bol of op het hbo), bij de bbl is dat 23 procent. Dit is begrijpelijk omdat in de bol meer theoretische bagage wordt meegegeven, wat beter aansluit bij de leercultuur van het hbo waarin duale leerwegen veel minder ontwikkeld zijn dan in het mbo.

De doorstroom van de bbl naar het hbo is met 5 procent zeer beperkt te noemen. Een belangrijke oorzaak hiervan is dat in het hbo geen duale vervolgvariant bestaat, of andersoortige mogelijkheden om naast een baan te leren (modulair, tijd- en plaatsonafhankelijk). Voor veel bbl-ers – die immers vaak wat ouder zijn – is het werkend leren en gelijktijdig kunnen verwerven van een inkomen tijdens de opleiding een noodzakelijke voorwaarde om zich verder te kunnen scholen. Verder kan meespelen dat de doorstroming minder zichtbaar is, doordat sommigen mbo-ers eerst een paar jaar gaan werken en vervolgens een hbo-opleiding gaan doen. Tot slot biedt ook de Associate Degree leerroute in het hbo mogelijkheden voor (werkende) mbo-ers. Het is echter niet bekend welk deel van de instroom een bbl-leerweg heeft gevolgd.

4 Mogelijke verklaringen voor daling bbl

De daling in leerlingaantallen in de bbl zet zich nu een aantal jaren door, maar doet zich lang niet in dezelfde mate gelden in elke sector, regio of op elk niveau. Naast conjuncturele invloeden is volgens de raad zeker ook sprake van structurele veranderingen. Hierna bespreekt de raad een aantal mogelijke verklaringen.

4.1 Conjuncturele invloeden

Vaak wordt de conjunctuur/economische crisis als belangrijke verklaring gegeven voor de daling van de deelname aan de bbl en een gelijktijdige toename van de deelname aan de bol. Voor veel bedrijven is een economische crisis niet het geschikte moment om te investeren in het opleiden van toekomstige werknemers, waardoor vaak ook het aantal bbl-plaatsen afneemt. Voor de studenten speelt in zo'n periode onzekerheid over het kunnen krijgen van een bbl-plek een grotere rol dan in een periode van hoogconjunctuur en krapte op de arbeidsmarkt en daarom kiezen ze vaker voor een bol. De bol groeit over het algemeen dan ook in een periode van economische laagconjunctuur, al werkt dit 'communicerend systeem' niet altijd optimaal en zijn er behoorlijke sectorale verschillen in de manier waarop de crisis zich heeft geuit. Bovendien is in de periode 2009-2015 het hele mbo in omvang afgenomen; de toename in de bol heeft de afname in de bbl niet volledig gecompenseerd.

Sectoren waar de bol groeide en de bbl afnam in de afgelopen periode zijn onder andere de handel en het transport. Waar bedrijven te weinig werk voor leerling-werknemers hebben zijn bbl-ers vervangen door bol-studenten. De bouwsector – waar traditioneel veel bbl-ers werkten –, is de laatste jaren fors gekrompen, zonder dat de deelname in de bol evenredig groeide. Hieraan liggen waarschijnlijk conjuncturele oorzaken ten grondslag.

In een aantal sectoren, zoals de klein-metaal, de installatietechniek en de maritieme sector is de deelname aan de bbl echter ook tijdens de economische crisis goed op peil gebleven. De financiële mogelijkheden van de branches hebben daaraan positief bijgedragen.

Verder is het van belang op te merken dat het voor een deel van de bbl-doelgroep lastig is om in tijden van economische crisis uit te wijken naar de bol. De meer praktisch ingestelde bbl-er kan moeite hebben met de meer schoolse bol-variant. Daarnaast is de bol geen duale leerweg en daardoor niet geschikt voor deelnemers die de opleiding met werk moeten combineren.

4.2 Demografische ontwikkelingen en stijging kwalificatieniveau

In het vorige hoofdstuk is al geconstateerd dat de verwachting is dat de deelname aan havo en vwo tot 2022 verder zal groeien en daarna gelijk zal blijven. De trend van groei van het hoger onderwijs zal zich daarmee waarschijnlijk doorzetten, terwijl het mbo als geheel nog wat zal krimpen waar het de deelname van initiële deelnemers betreft.

Gezien het grote belang van postinitieel leren, vindt de SER het cruciaal dat het mbo in het algemeen en de bbl leerwegen in het bijzonder hierin een prominente rol gaan vervullen door goed in te spelen op de wensen en behoeften van volwassen deelnemers die zich verder willen bekwamen voor hun vak en loopbaan. De Onderwijsraad heeft hierover zeer recent een advies uitgebracht, dat de SER graag zal betrekken bij zijn vervolgadvisie over het beroepsonderwijs en het advies over postinitieel leren dat hij binnenkort wil uitbrengen¹.

Ten slotte zijn er regionaal grote verschillen in de mate waarin zich ontwikkelingen in de deelname aan de bbl voordoen. In de Randstad blijft het aantal deelnemers min of meer constant, terwijl de krimp zich vooral in de andere regio's voordoet en in het bijzonder in regio's waar de bevolking sterk afneemt. Deze ontwikkeling brengt ook andere risico's met zich mee voor het onderwijs, de (potentiële) deelnemers en het afnemend bedrijfsleven, namelijk dat onvoldoende leerlingaantallen scholen noodzakelijk opleidingen te sluiten of te reorganiseren met meerdere regio's samen².

4.3 Invloed van het imago

De bbl heeft voor een deel het negatieve imago dat het een vorm is van restonderwijs zonder goed toekomstperspectief. Dit beeld leeft ook bij een deel van de potentiële deelnemers en hun ouders, die daarom hun kind liever naar de bol zien gaan. Dit speelt bijvoorbeeld een rol bij jongeren met een niet-westers allochtone achtergrond en hun ouders. Daarnaast bestaat overigens ook een ander beeld, namelijk dat potentiële studenten de bbl als moeilijk ervaren, en niet voor iedereen geschikt. Zo moeten deelnemers om aan de slag te kunnen, beschikken over een aantal basisvaardigheden en in staat zijn om voldoende taal en rekenvaardig te worden met 1 dag school per week.

1 Onderwijsraad (2016) *Vakmanschap voortdurend in beweging*.

2 Zie ook SER-advies (2015) *Agenda Stad* en SER-advies (2011) *Bevolgingskrimp benoemen en benutten*.

Het imago van de bbl, dat vooral in de buitenwereld wordt gecreëerd, hangt ook samen met een ontwikkeling waarbij schools leren en algemeen vormend onderwijs door velen gezien worden als de best mogelijke weg naar een goede positie op de arbeidsmarkt en in de samenleving. Ook de overheid heeft daaraan bijgedragen door haar maatschappelijke behoefte aan meer hoger opgeleiden vooral via het algemeen vormend onderwijs te willen realiseren. Gezien de groeiende vraag naar hoger opgeleiden in de veranderende samenleving zullen ook andere routes in belang toenemen, zoals duaal leren in het hoger onderwijs en het verder doorleren tijdens de loopbaan.

Onterecht lijkt een beeld te zijn ontstaan dat werkend leren van minder waarde is dan schools leren. Dat is een ongelukkige en onterechte maar wijdverbreide misvatting die zich uit in een negatief imago.

Verskillende onderzoeken laten echter zien dat een deel van de jongeren in de schoolse leersituaties de motivatie om te leren kwijt raakt, juist omdat de verbinding ontbreekt met wat zij er in de praktijk mee kunnen³. Voor hen is praktijkleren – waarvan werkend leren in de bbl een bijzondere vorm is – een uitstekende manier om een vak te leren en een diploma te halen. Het slechte imago van de bbl staat verder ook haaks op de economisch gunstige positie die de bbl inneemt.

De raad acht het daarom van belang krachtig te blijven werken aan een positief imago van het beroepsonderwijs in het algemeen en praktijkleren en werkend leren in het bijzonder. Dat sluit ook aan bij andere bewegingen die hoog inzetten op de ontwikkeling van vakmanschap⁴ en het stimuleren van praktijkleren, zoals bijvoorbeeld de opkomst van hybride vormen van leren.

4.4 Studiekeuze en uitstelgedrag

Veel jongeren hebben – mede onder invloed van de economische crisis van de afgelopen jaren waardoor jongeren moeilijker een baan vonden – een neiging om langer door te leren, meer opties open te houden en een definitieve beroepskeuze naar voren te schuiven. Opties voor meer algemene vormen van onderwijs en opleidingen met betere doorstroom mogelijkheden liggen dan meer voor de hand.

Studiekeuzepatronen spelen ook een rol bij de geringere deelname aan de bbl van jongeren met een niet-westers allochtone achtergrond. Zij hebben over het alge-

³ Zie bijvoorbeeld de eerder genoemde *JOB monitor* en de studies van ECBO door Ilja Zitter.

⁴ SER-advies (2013) *Handmade in Holland*, advies over de ambachtseconomie.

meen een grotere belangstelling voor administratieve en economische opleidingen, die echter minder voorkomen in de bbl⁵. Verder lijkt het dat de bbl minder bekend is bij deze groep en dat zij soms meer moeite hebben om een bbl plek te vinden. Een andere reden waarom allochtone studenten minder vaak voor de bbl zouden kiezen is het feit dat zij gemiddeld minder taalvaardig zijn, terwijl de bbl maar een schooldag biedt om aan de eisen van taal en rekenen, nodig voor het diploma, te kunnen voldoen. Het imago speelt voor deze groep ook een rol, in die zin dat zij de bbl minder als een volwaardige leerweg zien, omdat er weinig tijd op school wordt doorgebracht.

Ook de geringere deelname van meisjes in de bbl hangt voor een deel samen met studie- en beroepskeuze. Binnen de bbl bestaan namelijk relatief veel technisch gerichte opleidingen en die zijn onder meisjes nog steeds minder populair. Vanuit onder andere het Techniepact zijn er tal van initiatieven om te stimuleren dat meisjes vaker voor technische opleidingen en beroepen kiezen.

Via een goede begeleiding en ondersteuning bij de studie- en beroepskeuze met aandacht voor de positieve aspecten van de bbl is er volgens de raad nog een wereld te winnen onder specifieke groepen die minder bekend zijn met de bbl of die een minder positief beeld van deze opleidingen hebben (zie ook hoofdstuk 5).

4.5 Stapeling van overheidsbeleid in de afgelopen jaren

Er zijn de afgelopen jaren diverse beleidsmaatregelen getroffen die van invloed zijn geweest op de deelname aan de bbl. Hieronder passeren de belangrijkste de revue.

Vermindering overheidsbijdrage aan bedrijven voor de begeleiding van mbo-ers
Per 1 januari 2014 is de WVA (Wet Vermindering Afdracht loonbelasting) vervangen door de Subsidieregeling Praktijkleren. Daarmee is de jaarlijkse overheidsbijdrage voor het mbo – bedoeld om bedrijven een korting te geven op de loonkosten voor bbl-ers en de bol-niveaus 1 en 2 – geslonken van circa 400 naar circa 200 miljoen euro. De werkingssfeer is nu uitsluitend gericht op de bbl omdat werkgevers voor deze groep de meeste begeleidingskosten hebben. De maximale subsidie is nu 2700 euro per bbl-er per jaar, maar naarmate meer bedrijven een aanvraag indienen, daalt de afzonderlijke bedrijfsbijdrage. Bedrijven ervaren hierdoor onzekerheid over het te ontvangen bedrag en het beeld leeft dat bedrijven met deze regeling hogere administratieve lasten ervaren. De daling van de bbl vond overigens al plaats

5 SER (2015) *Signalering Studiebegeleiding en loopbaanoriëntatie voor een kleurrijke generatie*.

voor deze wijziging. Bij de uitvoering van de sectorplannen is specifiek aandacht gevraagd voor de situatie in de bbl en zijn er diverse initiatieven ontwikkeld om het aantal bbl-plekken te laten groeien.

Eisen taal en rekenen

De eisen aan rekenen, taal en urennormen maken de bbl in het huidige systeem lastig te organiseren, omdat alle theoretische uren doorgaans op de enige wekelijkse lesdag moeten plaatsvinden. Er speelt daarbij ook nog dat de taaleisen voor een deelnemer op niveau 2 dezelfde zijn als die voor iemand op niveau 3. Dit kan extra druk leggen op deelnemers die een voorkeur hebben voor leren in de praktijk en mogelijk juist meer moeite hebben met theoretische vakken. Het is lastig een achterstand opgelopen in het vmbo of nog daarvoor, alsnog in de bbl in te halen. Onder andere bij ROC van Twente heeft dit er toe geleid dat de schoolse component van de bbl is uitgebreid van één naar anderhalve dag. Sommige innovatieve scholen kiezen ervoor de theoretische vakken te laten plaatsvinden op de leerwerkplek en te integreren in het weekprogramma, waardoor de benodigde studietijd efficiënter wordt benut. Er zijn signalen – zoals in de kappersbranche – dat bedrijven deze eisen als verzwaring van de bbl ervaren, waardoor deze leerweg mogelijk minder aantrekkelijk wordt.

Keuzedelen

Hoewel de keuzedelen pas recent zijn ingevoerd – onder meer om meer mogelijkheden te bieden aan scholen om in te spelen op ontwikkelingen in de directe omgeving –, ervaren sommige scholen bij de voorbereiding dat dit extra druk legt op het programma en de organisatie van de lesdag in de bbl-opleidingen. De verplichting om keuzedelen te bieden als onderdeel van de herziening van de kwalificatiestructuur is gestart per augustus 2016.

Bekostiging van het mbo

Vanaf 1 januari 2015 is geleidelijk een nieuwe bekostiging ingevoerd voor het mbo. Een van de wijzigingen betreft de invoering van een wegingsfactor voor de verblijfsjaren van een student in het mbo, de zogenoemde cascade. In dit model is het niveau van bekostiging in het eerste verblijfsjaar het hoogst en neemt dit af naarmate het aantal schooljaren van de student toeneemt. Het cascade model heeft overigens geen invloed op volwassen werkenden die meerdere bbl-opleidingen volgen met drie of meer tussenjaren.

Hoewel het model nog maar kort is ingevoerd, vraagt de raad erop toe te zien dat dit model geen ongewenste effecten heeft op de bbl-deelname. De bbl-route leent zich namelijk meer voor stapelen: studenten kunnen niet direct in een hoog niveau

instromen, omdat ze zich eerst de basisvaardigheden moeten eigen maken. In diverse technische richtingen, maar bijvoorbeeld ook in de kappers- of slagersbranche zijn veel praktijkmogelijkheden nodig om vakmanschap te ontwikkelen. Daardoor komt het in dit soort sectoren vaak voor dat deelnemers beginnen op niveau 2 en aansluitend (of later) ook niveau 3 en 4 volgen om volleerd vakman te worden. Dit sluit aan bij de doorgroeimogelijkheden van deelnemers, maar het cascademodel is daarvoor een obstakel. De raad beschouwt deze signalen als zorgwekkend en heeft daarom behoefte aan informatie in de vorm van monitoring hoe de invoering van de cascadebesteding doorwerkt op de deelnemersstromen tussen de niveaus in het mbo in de verschillende sectoren en branches.

Instellingen ontvangen nu geen besteding meer voor een bbl-deelnemer als deze na 31 december nog geen bpvo-overeenkomst heeft. Deelnemers die wel worden ingeschreven als bbl-deelnemer, maar waarvoor niet tijdig voor 31 december een bbl plek wordt gevonden, dreigen voor de instelling te worden meegeteld als voortijdig schooluitvaller, waardoor de school de voortijdig schoolverlaten-bonus wellicht mist. Dit kan worden voorkomen door een deelnemer tijdig om te zetten naar een bol-leerweg. Toch kan dit door instellingen gevoeld worden als een negatieve sanctie voor een positief bedoelde poging om de deelnemer te helpen. Duidelijk is hierbij dat de mbo-instellingen diverse (maatschappelijke) opdrachten hebben en dat taken uitgevoerd moeten worden binnen een effectieve kosten- en inkomstructuur.

Andere maatregelen

De aanmelddatum bij een mbo-opleiding wordt, in vervolg op wat reeds in het hoger onderwijs is geregeld, vervroegd naar 1 april. Dit geeft meer rechtszekerheid aan een deelnemer, maar het kan mogelijk ook betekenen dat deelnemers uit onzekerheid over het verkrijgen van een leerbaan (hetgeen een voorwaarde is voor deelname) minder snel kiezen voor een bbl-route.

Een daarmee samenhangend vraagstuk zijn signalen uit de onderwijspraktijk dat onderwijsinstellingen geremd kunnen worden door de heersende regelgeving en het daarbij behorend Inspectietoezicht. Het blijkt soms moeilijk te zijn om mogelijke oplossingen daadwerkelijk vorm te geven omdat maatwerk lastig is. De strakere normen voor taal en rekenen en de daarbij behorende toetsing, bemoeilijkt het leren van deze basisvaardigheden door toepassing in het werk⁶. En als deelnemers

6 Onderwijsraad (2013) *Meer kansen voor kwetsbare jongeren*.

bijvoorbeeld willen switchen tussen opleidingen pakt dit negatief uit voor het rendement van de school.

Tot slot is er minder capaciteit beschikbaar om het aanbod van leerwerkplekken op peil te houden, nu SBB het enig overgebleven kenniscentrum is en hiervoor minder dan de helft van het budget tot haar beschikking heeft. Eerder hebben de voormalige kenniscentra in een tweetal actieplannen Jeugdwerkloosheid inspanningen geleverd om het aantal bpv-plekken voor zowel bol als bbl op peil te houden. Door deze forse bezuiniging op de kenniscentra is er tevens minder ruimte om praktijkopleiders te trainen en te begeleiden en wordt van bedrijven gevraagd deze inzet te plegen.

Een positieve stimulans is dat er initiatieven genomen zijn om praktijkopleiders een tweedegraadsbevoegdheid te laten behalen, zodat ze ingezet kunnen worden als praktijkdocent.

4.6 De rol van arbeidscontracten

Op de arbeidsmarkt doen zich allerlei veranderingen voor, waaronder een groeiend aandeel zzp-ers en een toenemend aantal kortere en meer flexibele dienstverbanden. In de ogen van sommige werkgevers kunnen de arbeidscontracten van bbl-ers relatief lang lijken, zeker in tijden van economische crisis als onduidelijk is hoeveel werk verricht moet worden en nieuw instromende arbeidskrachten vaker flexcontracten hebben⁷.

Hoewel in de Wet werk en zekerheid een uitzondering is gemaakt voor bbl-ers ten aanzien van transitievergoedingen en ketenbepalingen lijkt dit niet bij alle werkgevers duidelijk. Juist de toenemende dynamiek op de arbeidsmarkt en de grotere onzekerheid die dat met zich brengt, vraagt om voortdurende aandacht voor het bijhouden van vaardigheden en verdere opscholing of omscholing. De bbl is daarvoor bij uitstek geschikt. In een aantal sectoren, zoals de klein-metaal, de hout- en timmerindustrie, de zorg, handel en de horeca levert het werkend leren vooral via de bbl een substantiële bijdrage aan de scholing van de beginnende (basis) beroepsbeoefenaren.

Bbl studenten zijn voor bedrijven relevant omdat ze op deze wijze leerlingen kunnen opleiden tot werknemers die tevens productieve arbeid verrichten, waar loonkosten tegenover staan. In diverse sectoren zijn bepalingen voor de bbl in een cao

7 ROA (2016) *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2015*, p. 154.

geregeld. Er zijn ook O&O fondsen die aanvullende voorzieningen bieden voor bbl-ers, zoals ook al bleek uit de casus uit de klein-metaal.

De feitelijke kosten voor een bbl-er zijn afhankelijk van wat er in de sector of het bedrijf is afgesproken (schoolgeld, boeken, salariskosten, begeleidingskosten).

Oudere deelnemers die een bbl-route willen volgen zijn verhoudingsgewijs duurder voor bedrijven door de hogere loonkosten, maar zij leveren ook een hogere productiviteit vanwege hun werkervaring.

Het CPB laat in een recent onderzoek naar de beloning van bbl-ers zien dat bij de bbl niveaus 3 en 4 meer dan 80 procent van de deelnemers meer dan 110 procent van het minimumloon ontvangt⁸. Inmiddels zijn er branches – zoals bijvoorbeeld de bouw – die in een nieuwe cao de beloning voor bbl-ers hebben verlaagd. Overigens kan dit betekenen dat voor een deel van de talentvolle medewerkers de bbl door de loonverlaging minder aantrekkelijk wordt.

Beloning bbl-ers

Volgens het CPB verdient driekwart van de bbl-ers qua uurloon minstens 110 procent van het wettelijk minimum(jeugd)loon⁹. Circa 3 procent verdient per uur minder dan 90 procent van het minimumloon¹⁰. Van circa 6 procent van de ingeschreven bbl-deelnemers is geen informatie te vinden in de administratieve loonbestanden. Zie ook tabel 4.1.

⁸ CPB (2016) *Lonen van bbl-leerlingen en het wettelijk minimumloon*.

⁹ CPB (2016) *Lonen van bbl-leerlingen en het wettelijk minimumloon*.

¹⁰ De SER zal in zijn vervolgadvisering het CPB onderzoek naar de lonen van bbl-ers betrekken. In dat onderzoek geeft het CPB aan dat circa 4 procent van de huidige bbl deelnemers (de 18-, 19- en 20-jarigen) te maken kan krijgen met een uitzonderingspositie door de aangekondigde stijging van het wettelijk minimumjeugdloon. Het CPB verwacht dat het effect van een dergelijke uitzonderingsbepaling op het aantal ingevulde bbl-leerwerkplekken beperkt is.

Tabel 4.1 Verdeling uurloon t.o.v. huidige minimumuurloon per niveau (bron: berekeningen op basis van CBS-data voor oktober 2015)

Niveau	Categorie	Totaal	16-22	23 en ouder
Als % van aantal bbl-leerlingen				
MBO 1	< 90% WM(J)L	5%	9%	2%
	90-110% WM(J)L	27%	25%	28%
	≥ 110% WM(J)L	34%	33%	34%
	Geen waarneming	35%	33%	35%
	Observaties	2.706	1.150	1.556
MBO 2	< 90% WM(J)L	4%	4%	4%
	90-110% WM(J)L	22%	22%	21%
	≥ 110% WM(J)L	66%	67%	61%
	Geen waarneming	8%	6%	14%
	Observaties	26.743	20.038	6.705
MBO 3	< 90% WM(J)L	2%	2%	3%
	90-110% WM(J)L	15%	19%	10%
	≥ 110% WM(J)L	80%	76%	84%
	Geen waarneming	3%	3%	3%
	Observaties	41.847	23.391	18.456
MBO 4	< 90% WM(J)L	3%	3%	2%
	90-110% WM(J)L	12%	16%	10%
	≥ 110% WM(J)L	82%	78%	84%
	Geen waarneming	3%	3%	4%
	Observaties	24.163	8.802	15.361

Bron: CPB (2016) *Lonen van bbl-leerlingen en het wettelijk minimumloon*.

Aanpassing Wet op het minimumloon

Recent heeft het kabinet aangekondigd om het minimumloon van 23 naar 21 jaar in twee stappen te laten ingaan en de staffels vanaf 18 jaar tevens aan te passen¹¹.

De SER heeft recent een verkenning uitgebracht over het minimum jeugdloon. Aanpassing van het wettelijk minimumjeugdloon (kostenverhoging voor de werkgever) kan ongunstige effecten hebben voor het aantal bbl-plekken dat werkgevers

¹¹ Werkgevers worden (deels) gecompenseerd voor deze stijging. Daarvoor is een bedrag van 100 miljoen euro geraamd via een verhoging van de AOF-premie.

beschikbaar zullen blijven stellen. Werkgevers kunnen al naar gelang de betreffende sector soms bijdragen verkrijgen via het sectorale sociale fonds. Naast het bbl-loon, hebben werkgevers bij bbl-plekken kosten voor begeleiding en dergelijke¹². Bij deze jongeren speelt het leerelement in het werk een belangrijke rol en dat heeft invloed op de productiviteit. Ook is een leerwerkplek voor jongeren een investering in hun toekomst als vakman of -vrouw.

Met het oog op de toekomst is het verstandig dat het kabinet ervoor kiest om een uitzonderingsbepaling op te nemen ten aanzien van het verhoogde minimumjeugdloon voor de leerwerkplekken in de beroepsbegeleidende leerweg in het mbo. Een dergelijke uitzonderingsbepaling voor leerwerkplekken voorkomt dat de loonkosten voor werkgevers die leerwerkplekken aanbieden te zeer stijgen. Ook in andere landen, zoals Duitsland, Frankrijk en België, is een dergelijke uitzondering gangbaar¹³.

Bij de evaluatie van de eerste stap in de verlaging van de leeftijd van het wettelijk minimumloon – begin 2019 – kunnen de effecten van deze uitzondering betrokken worden. Ook de nog te ontwikkelen visie van de SER over de wenselijkheid van introductie van een leerlingenloon – zoals gevraagd in de adviesaanvraag – kan bij deze evaluatie betrokken worden.

4.7 Duiding: het goede behouden

De bbl heeft zich in een reeks van jaren ontwikkeld tot een sterke leerweg met een grote praktijkcomponent en overwegend goede instroomkansen op de arbeidsmarkt. Dit geldt zowel voor jongeren die in een initieel traject zitten als voor volwassen deelnemers die zich postinitieel verder willen scholen en ontwikkelen. Voor die laatste groep is vaak essentieel dat zij werken en leren kunnen combineren.

In het voorgaande is gepoogd een overzicht te schetsen van verklaringen voor de terugloop van de bbl, die niet in alle sectoren of regio's in dezelfde mate optreedt en die zowel een conjunctureel als een structureel karakter heeft. Er bestaat zorg bij de raad dat door de terugloop van deelnemersaantallen minder rendabele opleidingen zullen sluiten.

In dit hoofdstuk is gekeken naar de invloed van conjuncturele schommelingen, de demografische ontwikkeling en de stijging van het opleidingsniveau, de rol van het

¹² SER (2016) Verkenning *Wettelijk minimumjeugdloon*.

¹³ Brief aan de Tweede Kamer, 21 april 2016, *Herziening Wet minimumloon en minimum vakantiebijslag*.

imago van het praktijkleren en de bbl, de rol van studie- en beroepskeuze, de invloed van overheidsbeleid en de rol van veranderingen op de arbeidsmarkt in relatie tot arbeidscontracten. Doordat die factoren anders uitpakken in verschillende sectoren en regio's is het lastig hieraan algemene conclusies te verbinden, laat staan generieke oplossingsrichtingen te formuleren. In het vervolgadvis dat de SER wil uitbrengen, zal hierop nog worden teruggekomen.

Verder speelt een rol dat de ontwikkelingen in de bbl ook gewogen dienen te worden tegen de achtergrond van ontwikkelingen in de bol, in het voortgezet onderwijs en in het hoger beroepsonderwijs, ofwel in de hele beroepsonderwijskolom. In het vorige hoofdstuk kwamen diverse punten naar voren die erop wijzen dat de overgangen tussen vmbo en mbo en tussen mbo en hbo niet optimaal zijn, zeker niet voor de bbl.

Leren en ontwikkelen stopt niet bij het betreden van de arbeidsmarkt. Integendeel, de behoefte aan en noodzaak van postinitieel leren neemt onder invloed van de digitalisering en snelle technologische ontwikkelingen alleen maar toe de komende tijd. De SER bezint zich momenteel in een ander adviestraject op de inrichting van het postinitieel leren en de rol die bekostigde onderwijsinstellingen daarin spelen. Het beroepsonderwijs in het algemeen en de bbl in het bijzonder zouden een veel grotere rol kunnen en moeten spelen in het postinitieel leren van volwassen deelnemers.

Uit de initiatieven die tal van brancheorganisaties en bedrijven nemen om de bbl te versterken (zie ook paragraaf 5.5), blijkt wel dat er over het algemeen door het afnemend veld veel waarde wordt gehecht aan deze praktijknabije manier van opleiden. Eerder is ook geconstateerd dat deelnemers zelf positief zijn over de wijze waarop zij worden opgeleid en hoe de bbl aansluit bij hun behoefte aan een leeromgeving waarin zij praktijkleren en hun vakmanschap al doende kunnen ontwikkelen. Het stimuleert hun motivatie, ook om verder te leren.

Al met al constateert de raad dat de bbl onder druk staat en dat ontwikkelingen in de omgeving ertoe kunnen leiden dat die druk verder toeneemt, ook als de economie aantrekt. Het is daarom zaak na te gaan hoe de kracht van het huidige beroepsonderwijs met zijn grote aandacht voor praktijkleren meer toekomstgericht is te maken en beter toe te snijden op de onderscheiden posities en behoeften van de initiële en de postinitiële deelnemers aan het beroepsonderwijs. De raad benoemt daartoe in het volgende hoofdstuk richtinggevende opgaven en waar mogelijk ook aanbevelingen.

5 **Richtinggevende opgaven en aanbevelingen**

Het verder uitbouwen van de sterke kanten van het huidige stelsel van beroepsonderwijs is voor de raad uitgangspunt voor zijn advisering voor de korte en de langere termijn. Op basis van het voorgaande noemt hij in dit eerste deel van zijn advies alvast een aantal richtinggevende opgaven, zonder hiermee uitputtend te willen zijn. Waar mogelijk en zinvol geeft hij ook aanbevelingen en bespreekt hij een aantal ‘quick wins’ ter versterking van de bbl op de korte termijn.

5.1 **Beter aansluiten bij dynamischer arbeidsmarkt**

De dynamiek op de arbeidsmarkt neemt toe, mede onder invloed van de veelomvattende digitalisering en technologisering. De beroepsbeoefenaren met de laagste niveaus (tot en met vmbo-niveau) kennen de laagste lonen, de meeste uitkeringen en de meeste flexcontracten¹, maar ook op het middenniveau werken genoemde ontwikkelingen door. Tegelijkertijd is er de noodzaak om langer te blijven werken en gedurende het werkzame leven duurzaam inzetbaar te zijn door te blijven leren en ontwikkelen. Over de gevolgen van deze veranderingen op de arbeidsmarkt voor het beroepsonderwijs, in de brede context van het Nederlands systeem voor initieel en postinitieel leren, zal de raad zich meer diepgaand buigen in het vervolgadvisie. Het steeds meer verbonden raken van werken en leren vraagt om beroepsonderwijs dat met de arbeidsmarkt meebeweegt. Dat vraagt volgens de raad om toekomstgericht beroepsonderwijs met een sterke praktijkcomponent en goede verbindingen tussen theorie en praktijk. Daarbij speelt de vraag of het huidige beroepsonderwijs nog steeds optimaal aansluit bij de arbeidsmarkt. Hoe kan dit het beste worden gefaciliteerd?

5.2 **Versterken verbondenheid bedrijfsleven-beroepsonderwijs**

Beter meebewegen met de arbeidsmarkt vraagt om goede samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven/maatschappelijke instellingen. In een aantal regio's zijn prachtige voorbeelden te zien van publiek-private samenwerking waarin nauwe banden bestaan tussen onderwijsinstellingen en bedrijven (zie ook hoofdstuk 3 over ontwikkelingen in het praktijkleren). Vanwege kwaliteitsborging is het van belang

1 UWW (2015) *Regio in Beeld*.

dat onderwijsinstellingen eindverantwoordelijk blijven voor het op-
leiden. Nieuwe vormen van praktijkleren brengen theorie en praktijk dichter bij
elkaar, vaak ook letterlijk door theorie op de werkplek te doceren. Dit veronderstelt
dat docenten en praktijkopleiders nauw samenwerken en dat zij zich verder kun-
nen scholen om beter te kunnen inspelen op deze innovaties. Zie daarvoor ook het
volgende punt.

Stimuleren nieuwe vormen van praktijkleren

De SER ondersteunt de gedachte dat vernieuwende vormen van praktijkleren
(hybride leeromgeving) een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het aantrekke-
lijker maken van het beroepsonderwijs en aan een betere aansluiting tussen onder-
wijs en arbeidsmarkt. Onderwijsinstellingen en bedrijven werken zo veel directer
met elkaar samen en kunnen ontwikkelingen in de omgeving sneller oppakken en
vertalen naar aanpassingen in het onderwijs. Daarbij staan het onderwijs, docenten
en deelnemers en bedrijfsleven samen voor de uitdaging hoe dit optimaal vorm kan
krijgen. Hij geeft daarom een aantal *aanbevelingen* om deze kansrijke ontwikkeling
verder te stimuleren (zie kader).

Aanbeveling: nieuwe vormen praktijkleren stimuleren

- Richt het ontwerpproces van de opleiding sterker op hybride leeromgevingen. Er zijn in de verschillende sectoren al goede voorbeelden beschikbaar. Inventariseer de lessen die hieruit getrokken kunnen worden en verspreid dit onder onderwijsinstellingen en sectoren.
- Zorg voor verdere professionalisering van de praktijkdidactiek in het mbo en biedt docenten de gelegenheid zich hierin verder te scholen.
- Laat docentenstages plaatsvinden in meer hybride leeromgevingen en stimuleer samenwerking tussen docenten en praktijkopleiders en tussen docenten onderling in de beroepskolom.
- Bevorder aandacht voor het thema samenwerking met het beroepenveld bij lerarenopleidingen beroepsonderwijs en in de bijscholing van docenten, om hen voor te bereiden op en te laten bijdragen aan verdere ontwikkeling van deze vernieuwende vormen van praktijkleren.
- Zorg dat ook de praktijkopleiders bij de leerbedrijven openstaan voor en investeren in een betere samenwerking met opleidingen. Dat betekent dat er ook bij praktijkopleiders verdere deskundigheidsbevordering nodig is. Het is daarbij van belang dat hiervoor meer publieke middelen beschikbaar komen.

Verdere ontwikkeling van nieuwe vormen van praktijkleren draagt naar de mening van de raad bij aan een krachtig beroepsonderwijs. Het kan er tevens toe leiden dat verschillen tussen bol en bbl minder groot worden waardoor overstappen tussen leerwegen makkelijker wordt. De raad acht het van groot belang daarbij de systeemkenmerken van beide leerwegen overeind te houden: ze vullen elkaar aan. Uiteraard dienen hierbij de wettelijke en juridische randvoorwaarden in acht te worden genomen dan wel worden aangepast aan de toenemende behoefte aan flexibiliteit. Aandachtspunt is dat er bij de bbl vrijwel altijd sprake van een (leerling) werknemer status en bij de bol niet.

5.3 Optimale doorstroming in de beroepsonderwijskolom

De SER benadrukt dat een toekomstgericht beroepsonderwijs optimale doorstroming in de beroepskolom veronderstelt. Hij beveelt aan daartoe de bestaande mogelijkheden binnen de beroepskolom beter te benutten en voor de langere termijn na te denken en te onderzoeken hoe de doorstroming in de beroepskolom kan worden geoptimaliseerd. Voor het beter benutten van bestaande mogelijkheden doet hij de volgende aanbevelingen (zie kader).

Aanbeveling: betere doorstroming in beroepsonderwijskolom

- Belicht de mogelijkheden in de bbl beter bij leerlingen die uitstromen uit de TL – leerweg of de havo. Hiervoor is van belang dat passende tussenprogramma's of keuzevakken beschikbaar zijn. Ook zullen er voor deze groepen aanvullende bbl- of duale trajecten ontwikkeld moeten worden.
- Benut verschillende reeds bestaande vormen van tussentijds overstappen in het mbo tussen de bol en de bbl beter. Er is een groep deelnemers die al een bol-opleiding heeft gevolgd, voordat er met de bbl wordt gestart. Daarnaast is een experiment gestart met een gemengde leerweg bol-bbl in het schooljaar 2015-2016, wat tot nieuwe aanknopingspunten kan leiden.
- Versterk doorstroommogelijkheden van bbl naar hbo door meer duale hbo opleidingen op te zetten, en zet daarnaast in op het anders aanbieden van onderwijs (bijvoorbeeld meer modulair en tijd- en plaatsafhankelijk) zodat beter wordt aangesloten bij de doelgroep die in eigen inkomsten moet voorzien en werken en leren moet combineren. Daarnaast vraagt doorstroom naar het hbo aandacht omdat de aansluiting tussen mbo en hbo niet optimaal is, waardoor relatief veel mbo-ers het niet redden op het hbo of extra tijd kwijt zijn omdat zij eerst een

tussenjaar nodig hebben om succesvol te kunnen zijn. Ook het aanleren van doorstroomvaardigheden is daarbij van belang. Het ministerie van OCW wil nu extra investeren om de aansluiting van mbo en hbo te versterken en daarbij drempels voor een succesvolle doorstroom weg te nemen. Daarnaast is het van belang dat de mogelijkheden van doorstroom van mbo naar de Associate Degree verder worden vergroot. Dit kan nog extra worden versterkt door de Associate Degree meer op duale wijze in te richten. Deze mogelijkheden dienen ook te gelden voor mbo-ers die na een aantal jaren werken nog een opleiding in het hbo willen volgen.

5.4 Beter toesnijden regelgeving beroepsonderwijs

Deelname volwassenen aan beroepsonderwijs in het kader van leven lang leren
Het beroepsonderwijs moet volgens de wet onderwijs verzorgen voor heel verschillende doelgroepen, waarvoor wel dezelfde regelingen gelden. Nu het alsmaar belangrijker wordt dat deelnemers na het verlaten van het initieel onderwijs blijven leren, en werken en leren meer met elkaar verweven raken, gaan bestaande regels en financiering knellen.

Zoals hiervoor al aangegeven, kijkt de raad in een nog uit te brengen advies over postinitieel leren onder meer naar mogelijkheden om het onderwijs beter te laten inspelen op deelname van volwassenen. Volwassen deelnemers hebben andere behoeften, zitten in een andere positie en hebben (meestal) hun basisopleiding al afgerond, maar toch worden zij in de huidige systematiek op dezelfde manier behandeld. Het kabinet realiseert zich dat en zoekt naar wegen om bekostigde instellingen beter toe te rusten voor deelname van volwassen cursisten, rekening houdend met ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en de organiseerbaarheid van het onderwijs². Ook speelt hierbij een rol dat het private beroepsonderwijs onder dezelfde voorwaarden (zoals gelijke kwaliteitseisen) als het publieke actief kan zijn.

De diversiteit in de doelgroepen van het beroepsonderwijs speelt ook een rol in de bbl, waar vanouds relatief veel volwassen deelnemers zijn die het initieel onderwijs al enige tijd hebben verlaten. Bijna de helft van de deelnemers is 22 jaar of ouder. De combinatie van werken en leren en de inkomsten die daar voor de meeste bbl-

2 Zie onder andere Ministerie van OCW (2016) *Voortgangsrapportage leven lang leren* van 16 september 2016.

ers aan verbonden zijn, maken de bbl tot een aantrekkelijke route voor leven lang leren. Voor de jonge bbl-ers, voor wie de leerweg hun initiële vorming is, moet het leertraject absoluut drievoudig kwalificeren (dat wil zeggen: voor een diploma, voor burgerschap en om door te leren) en daar zijn de bbl-opleidingen dan ook op ingericht. Oudere deelnemers moeten nu meedoen in hetzelfde systeem, terwijl hun uitgangspositie niet vergelijkbaar is met de jonge deelnemers. Waar jongeren moeten worden voorbereid op het starten in een beroep, hun arbeidsintrede, burgerschap en doorleren, zijn volwassenen vooral gericht op het verder vormgeven van een arbeidsloopbaan. Bij volwassenen is het herkennen, erkennen en verzilveren van de reeds ontwikkelde vaardigheden van belang.

Nadere aandacht voor de financiële randvoorwaarden voor toekomstgericht beroepsonderwijs

In het verlengde van het voorgaande constateert de raad dat de financiering van het beroepsonderwijs een thema is dat in de vervolgadvisering nadere aandacht vraagt. Het groeiend belang van een leven lang leren, het samenspel tussen bol en bbl en de bijdragen die bedrijven en instellingen gezamenlijk leveren aan de beroepspraktijkvorming vraagt daarom. Zo ontvangt een school een lagere bekostiging voor een bbl-deelnemer dan voor een bol-er. Het verdere gebruik van de cascade bekostiging van mbo-instellingen mag niet leiden tot de situatie dat bbl-ers belemmeringen ervaren bij het volgen van opleidingen op meerdere niveaus.

Vanuit de optiek van leerbedrijven zijn de kosten van beroepspraktijkvorming en trajecten waarin leren en werken worden gecombineerd evenals de verdeling van die kosten tussen onderwijsinstellingen en bedrijven/instellingen een belangrijk aandachtspunt voor verdere doordenking op de langere termijn. Over bbl-ers zijn afspraken gemaakt in een aantal cao's. Dat geldt ook voor de bijdragen aan de bbl vanuit de O&O-fondsen. Een groot deel van de arbeidsvoorwaarden voor bbl-ers en tegemoetkomingen daarin worden op sectoraal niveau gemaakt. Van belang is dat cao-bepalingen over bbl-ers meebewegen met de arbeidsmarkt.

Ruimte voor regelvrije experimenten

Gezien de knelpunten in regelgeving en het belang van (het leren van) vernieuwende initiatieven pleit de SER voor concrete (regionale) experimenten waarin onderwijs en bedrijfsleven samen vormgeven aan interessante, uitdagende en aantrekkelijke praktijkroutes. Deze experimenten moeten – naast de bestaande regeling van het regionaal investeringsfonds – zicht bieden op doelmatige leerwegen en op de randvoorwaarden voor succes. Reeds lopende initiatieven waar een goede kwaliteit wordt gerealiseerd, laten zien dat bepaalde procesvereisten losgelaten kunnen worden, met instemming van bedrijven, deelnemers en scholen. Voor dit

soort experimenten zijn (regel)vrije of luwe zones nodig, waarbij ook het onderwijstoezicht daar waar dat (nog) knelt, soepel gehanteerd zou moeten worden om kansrijk te kunnen experimenteren. De raad beveelt aan dat de overheid hierin ruimhartig voorziet en bij de vormgeving van experimenten het betrokken afnemend veld goed betreft en zorgdraagt voor een gedegen effectmeting³. Daarbij staat voorop dat deelnemers binnen deze experimenten goed worden toegerust om een diploma met een civiel effect te halen.

5.5 Stimuleren deelname bbl

Om de bbl te versterken zijn nu al acties nodig en mogelijk. Hieronder worden vier aanbevelingen gedaan, telkens voorzien van een concrete uitwerking om invulling te geven aan de aanbeveling.

Aanbeveling 1: Beter informeren van (potentiële) deelnemers

- Onderwijsinstellingen kunnen jongeren in het vo/vmbo – die in potentie voor de bbl geschikt zijn – bij het geven van voorlichting over studiekeuze beter wijzen op de mogelijkheden en kansen van de bbl. Expliciete aandacht en inspanning is wenselijk om jongeren met een allochtone achtergrond te laten kennismaken met de bbl. De overheid kan programma's en initiatieven ondersteunen op het terrein van studie- en beroepskeuze en netwerken, in het bijzonder voor deze groep.
- Van belang is bij de voorlichting moderne middelen te gebruiken die dicht bij de belevingswereld van jongeren staan. Ook binnen het mbo kan meer voorlichting worden gegeven over de mogelijkheden van een bbl-leerroute, bijvoorbeeld in het vak loopbaanoriëntatie. Daarbij kunnen de extra mogelijkheden voor loopbaanoriëntatie die recent door de minister van OCW beschikbaar zijn gesteld worden benut.
- Onderwijsinstellingen kunnen zich inzetten om het eenvoudiger te maken om te switchen van bbl naar bol en andersom; met behoud van een groter aandeel praktijk, zonder dat de eigenheid van beide leerwegen gevaar loopt.
- Onderwijsinstellingen kunnen voorlichting geven en ondersteuning aanbieden aan degenen die niet direct vanuit het vmbo in de bbl zouden willen instromen, dan wel aan deelnemers die daarvoor de capaciteiten hebben en willen switchen van bol naar bbl of omgekeerd.
- Verbeter het imago van werkend leren en laat in een overheids campagne zien dat de bbl-route een mooie manier is om werken en leren te combineren met

³ Zie ook CPB (2016) *Kansrijk onderwijsbeleid*.

goede arbeidsmarktkansen, ook om tijdens het werkzame leven een hoger niveau te behalen. Dit laat beroepsbeoefenaren op het middenniveau zien welke mogelijkheden er zijn om zich verder te ontwikkelen.

Aanbeveling 2: Creëren en beter benutten van bbl-plaatsen

- Onderwijsinstellingen kunnen *belangstellingslijsten* hanteren van degenen die kenbaar hebben gemaakt een bbl-traject te willen volgen, zodat een goede match met de beschikbare leerbanen gemaakt kan worden.
- Intermediaire organisaties, zoals gemeenten en UWV, kunnen werkgevers gericht stimuleren en oproepen om leerbanen te creëren en werkenden wijzen op de mogelijkheden om door te leren in een bbl-traject. De bbl biedt mogelijkheden voor reïntegratie, herintreding, omscholing en opscholing van werkenden. SBB heeft als wettelijke opdracht te voorzien in voldoende praktijkplekken en kan hierin dan ook een sleutelrol vervullen. Partijen kunnen zich daarbij richten op sectoren die veel volume in de bbl hebben.
- De overheid dient voorlichting te geven aan bedrijven over 1) de gevolgen van de Wet werk en zekerheid in relatie tot de bbl en over 2) de mogelijkheden van loonkostensubsidie voor het plaatsen van leerlingen uit het Praktijkonderwijs en het VSO op een bbl-plek en eveneens voor de Wajong-doelgroep die valt onder de Participatiewet, zodat zij in staat worden gesteld een startkwalificatie te behalen⁴.
- Het actieplan BBL-alert doorzetten, en daarmee het beschikbaar stellen van leerbanen bij leerbedrijven verder onder de aandacht brengen en voor deelnemers beter zichtbaar te maken. Vergeleken met een jaar geleden zijn er tussen 1 juni 2015 en oktober 2016 meer dan 13.000 leerbanen extra geregistreerd op Stagemarkt.nl.
- Er zijn allerlei initiatieven ontplooid in sectoren om de deelname in de bbl te bevorderen. Deze kunnen ook tot aanbeveling strekken voor andere sectoren, bijvoorbeeld⁵:
 - het deelnemen aan sectorplannen of initiatieven van het Techniepact om meer leerbanen te creëren en meer leerlingen te interesseren voor technische opleidingen, waaronder meisjes en allochtone leerlingen;
 - benut meer subsidies om leerwerkplekken te financieren;
 - het via O&O-fondsen bevorderen van netwerken van bedrijfscontactfunctionarissen, zodat vacatures voor bbl-ers sneller worden opgehaald bij bedrijven;
 - de tijdelijke opvang van bbl-deelnemers in opleidingsbedrijven;

⁴ SER (2016) *Advies Sociale infrastructuur kwetsbare groepen binnen de Participatiewet*.

⁵ ECBO (2016) *De ontwikkeling van de instroom in de bbl*.

- het samen met onderwijsinstellingen ontwikkelen van lesmateriaal voor het vmbo dat beter aansluit op de instroom in de bbl;
- het gebruik van een stagefonds in de zorg, dat instellingen subsidieert die bbl-banen aanbieden;
- imagocampagnes om de aantrekkelijkheid van het beroep te vergroten.
- De overheid kan meer bekendheid geven aan en uitbreiding van de subsidieregeling Praktijkleren voor bedrijven. Vereenvoudig de administratieve lasten voor bedrijven voor erkenning en subsidiëring. Geef bedrijven een van tevoren vastgesteld bedrag uit de Subsidieregeling Praktijkleren. Als het dan nodig is, moet het budget voor deze regeling worden vergroot.

Aanbeveling 3: Beter toerusten onderwijsinstelling/docenten/praktijkbegeleiders

- Onderwijsinstellingen kunnen aanpakken die passen binnen het huidige toezichtskader van de Onderwijsinspectie, alsmede creatieve oplossingen en reeds ontwikkeld lesmateriaal inventariseren en met elkaar uitwisselen, bijvoorbeeld voor het gebruik van taal, rekenen en keuzedelen in de bbl-leerweg. Bepaalde keuzedelen kunnen ook in het leerbedrijf worden uitgevoerd. Ook voorbeelden van goede samenwerking tussen opleidingen en bedrijven kunnen worden benut om van elkaar te leren.
- De overheid kan SBB faciliteren om trainingen te verzorgen aan praktijkopleiders, speciaal ten behoeve van bbl-deelnemers, omdat een groter deel van het opleiden in bedrijven plaatsvindt.
- Het verder stimuleren van afspraken en instrumenten om de beroepspraktijk te stimuleren, zoals de inzet van het beroepspraktijkvormingsprotocol. Dat versterkt de kwaliteit van de bpv en daarmee de beroepsvoorbereiding. Benut daarbij de uitkomsten van de bpv-monitor die SBB heeft uitgevoerd om het praktijkleren verder te verbeteren.

Aanbeveling 4: Beleid / regelgeving

- Stel het gebruik van de studiebijsluiters verplicht voor de bol en de bbl en zie erop toe dat de kwaliteit van de bijsluiters goed en actueel is. Dit geeft deelnemers een beter beeld welke opleidingen meer of minder kansen bieden op de arbeidsmarkt.
- Verken de mogelijkheden om (regionale) experimenteer ruimte op te starten in een regel-luwe zone, met een goed evaluatiekader en behoud van kwaliteit van het onderwijs en civiel effect van diploma.
- Bouw een prikkel in om de deelname aan de bbl te vergroten en ook om deelnemers te behouden als er per 1 januari nog geen leerbaan is.

- Maak het mogelijk dat kwetsbare jongeren een startkwalificatie halen door de eisen voor taal en rekenen aan te passen aan het niveau wat het beroep van hen vraagt. Benut daarbij ook de mogelijkheden van sectoren en bedrijven.
- Neem obstakels weg in de cascadebekosting voor bbl-deelnemers om in eigen tempo de verschillende opleidingsniveaus te halen.
- Bevorder meer instroommomenten. De meeste opleidingen kennen een instroommoment per jaar, vanuit het perspectief van bedrijven en deelnemers zou bevorderd dienen te worden dat er twee instroommomenten per jaar komen.

De SER verwacht dat bovengenoemde aanbevelingen bijdragen aan het herstel van de deelname aan de bbl. Veel van deze activiteiten kunnen meteen door betrokkenen worden opgepakt en uitgevoerd. Dit vraagt gerichte inzet en inspanning van verschillende partijen, waarbij onderlinge afstemming en samenwerking van belang is.

Dat neemt niet weg dat voor een toekomstgericht beroepsonderwijs ook gekeken moet worden naar de meer structurele opgaven en knelpunten met name in wetgeving en financiering tegen de context van de toenemende dynamiek op de arbeidsmarkt die snelle aanpassingen vraagt van alle betrokkenen. De raad buigt zich de komende periode graag over deze maatschappelijk zeer relevante thematiek.

Den Haag, 21 oktober 2016

M.I. Hamer
voorzitter

V.C.M. Timmerhuis
algemeen secretaris

The image features a white background with a decorative graphic on the left side. This graphic consists of three squares of varying sizes and shades of orange. One square is a medium size and is positioned in the upper left. Another square is smaller and is located to the right and slightly above the first square. The third square is the largest and is positioned to the right and below the other two, partially overlapping the right edge of the white area. The word "Bijlagen" is written in a dark blue font to the right of these squares.

Bijlagen

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

> Retouradres Postbus 16375 2500 BJ Den Haag

Aan de voorzitter van de Sociaal-Economische Raad
T.a.v. Mevrouw M. Hamer
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

Datum

20 APR. 2016

Betreft Adviesaanvraag middensegment mbo en praktijkleren

Middelbaar Beroeps

Onderwijs
Rijnstraat 50
Den Haag
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag
www.rijksoverheid.nl

Contactpersoon

A. Owéd
R.H.A. Tjoa
T +31 6 31 74 92 68
a.owed@minocw.nl
r.h.a.tjoa@minocw.nl

Onze referentie

887389

Geachte mevrouw Hamer,

In de brief aan de Tweede Kamer van 14 september 2015 (*Een responsief mbo voor hoogwaardig vakmanschap*) heb ik aangekondigd dat ik een adviesaanvraag zal voorleggen aan de SER over de vraag hoe het beroepsonderwijs studenten zo goed mogelijk kan voorbereiden op de veranderende arbeidsmarkt.¹ In de brief van 26 oktober 2015 aan de SER met de voorgenomen adviesaanvragen voor 2016 heeft het kabinet bovendien een adviesaanvraag over praktijkleren in het middelbaar beroepsonderwijs opgenomen. Gezien de inhoudelijke raakvlakken is ervoor gekozen om beide adviesaanvragen samen te voegen. Hierbij zend ik u deze adviesaanvraag.

Veranderende arbeidsmarkt

De vraag naar kennis en vaardigheden in het onderwijs verandert.² Daarnaast wordt de dynamiek op de arbeidsmarkt steeds groter. Banen zullen in een steeds sneller tempo opkomen, veranderen en verdwijnen. Dit vraagt om een mbo dat inspelt op de snel veranderende vraag naar kennis en vaardigheden, studenten voorbereidt op de dynamiek van de arbeidsmarkt en ruimte biedt voor post-initiële scholing. Een mbo waarin bovendien onderwijsinstellingen samenwerken met het bedrijfsleven om snel in te kunnen spelen op ontwikkelingen in de maatschappij en op de arbeidsmarkt.

Middensegment (mbo) onder druk

Het CPB heeft in zijn policy-brief over baanpolarisatie in Nederland (*Middensegment onder druk/Nieuwe kansen door technologie, 2015*) geconstateerd dat de opkomst van ICT vanaf de jaren tachtig heeft geleid tot een toename van loonongelijkheid tussen hoog- en laagopgeleiden en recentelijk tot een daling van de werkgelegenheid en druk op de lonen van

¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 2015-2016, 31 524, nr. 250

² Naar aanleiding hiervan heb ik eveneens met de brief van 26 oktober 2015 de SER uitgenodigd om vanuit een samenhangend kader van de skills strategie regelmatig te rapporteren of adviseren op het brede terrein van skills, permanent leren en duurzame inzetbaarheid ten behoeve van visievorming en beleidsdiscussies.

middelbaaropgeleiden.³ Het CPB stelt dat het aandeel van de middelbaaropgeleiden in de werkgelegenheid daalt en de lonen daar onder druk staan. Hierdoor werken mensen die voorheen in midden-beroepen werkten, nu vaker in lager betaalde banen aan de onderkant, waar een toename in de werkgelegenheid gepaard gaat met druk op de lonen. De groep waar het CPB op wijst betreft overigens meer dan gediplomeerde mbo-studenten, maar omvat eveneens havisten en vwo-ers zonder een vervolgopleiding in het hoger onderwijs.

Onze referentie
887389

De polarisatie op de arbeidsmarkt is ook een belangrijke verklaring voor het minder sterk linken van middelbare beroepsopleidingen naar een specifiek beroep.⁴ Uit het rapport *De link tussen school en werk in een polariserende arbeidsmarkt* van Thijs Bol en Herman van de Werfhorst blijkt dat er grote verschillen zijn in de link-sterkte van opleidingen binnen hetzelfde niveau. Commerciële opleidingen linken bijvoorbeeld zwak, terwijl de link-sterkte van technische opleidingen een stuk hoger is. Het mbo vormt dus geen homogeen systeem waarin beroepsspecifieke vaardigheden worden aangeleerd aan leerlingen. Sommige opleidingen zijn meer beroepsspecifiek dan andere.

Praktijkleren in een veranderende arbeidsmarkt

De vraag is hoe het praktijkleren in een veranderende arbeidsmarkt gestalte zou kunnen krijgen. Praktijkleren vindt plaats in de beroepspraktijkvorming in de beroepsopleidende leerweg (bol) en de beroepsbegeleidende leerweg (bbl).

De beroepspraktijkvorming in het algemeen en de beroepsbegeleidende leerweg (bbl) in het bijzonder zijn pijlers van het middelbaar beroepsonderwijs en vormen wellicht de meest kenmerkende aspecten van het Nederlandse stelsel. Ook uit internationaal onderzoek blijkt dat Nederland hiermee parels in handen heeft.⁵ Ook uit de JOB-monitor weten we dat studenten leren op de stageplek ervaren als uitermate waardevol. Dat leren in de praktijk een belangrijk onderdeel van het mbo is en blijft staat wat mij betreft daarom ook niet ter discussie, maar hoe praktijkleren er in de toekomst precies uit zal zien is wel een vraagstuk waarover we voortdurend moeten blijven nadenken.

In de veranderende arbeidsmarkt zien we een trend dat het aantal bbl-plekken de afgelopen jaren daalt. Dit terwijl de bbl voor niveau 2 en een deel van niveau 3 studenten, hier verder aangeduid als het *middensegment van het mbo*, een belangrijke route is naar de arbeidsmarkt. Het aantal bbl-studenten is gedaald van 173.000 in 2009 naar 97.000 in 2014. Het aantal bbl2 studenten is relatief gezien daarbij het sterkst afgenomen. Voorts blijkt uit het jaarlijkse schoolverlatersonderzoek van het Researchcentrum Onderwijs arbeidsmarkt dat bol2-studenten moeilijk aan het werk komen, in tegenstelling tot bbl2-studenten. Voor de bol geldt ook dat het werkloosheidspercentage bij niveau 2 aanzienlijk hoger ligt dan bij niveau 3 en niveau 4. Op de wat langere termijn is er sprake van convergentie van de arbeidsmarktkansen tussen bol- en bbl-studenten. Deze doet zich overigens met name voor bij bol-studenten op niveau 3 en 4.

³ <http://www.cpb.nl/publicatie/baanpolarisatie-in-nederland>

⁴ Onder linken wordt verstaan de mate waarin individuen met dezelfde opleiding terecht komen in hetzelfde beroep.

⁵ Fazekas, M. en I. Litjens (2014), *A Skills beyond School Review of the Netherlands*, OECD Reviews of Vocational Education and Training, OECD Publishing.

Onze referentie
887389

Een nadere analyse van de onderliggende oorzaken van de daling in de bbl-deelname zal in opdracht van het ministerie van OCW door onderzoekers met behulp van SBB en DUO worden uitgevoerd. De resultaten van deze analyse zal ik met u delen.

Om in deze context aan praktijkleren vorm te geven zien we in zowel in de bol als de bbl innovaties ontstaan. Denk daarbij aan praktijkroutes waarbij het onderwijs op de locatie van het bedrijf wordt verzorgd, bedrijfsscholen waarin onderwijs en bedrijfsleven samenwerken en (experimentele) gecombineerde leerwegen bol-bbl. Bovendien zien we dat binnen een bepaalde leerweg de duur van praktijkplaatsen verschilt, dus ook daarin is variatie mogelijk. Deze innovaties spelen zowel een rol voor het initiële onderwijs als bij de op- en omscholing van werkenden in het post-initiële onderwijs, bijvoorbeeld via de derde leerweg.

Adviesaanvraag

Binnen de hierboven geschetste context leg ik u deze adviesaanvraag voor, waarin de volgende hoofdvragen centraal staan:

1. Herkent u zich in het signaal dat de vraag naar kennis en vaardigheden op de arbeidsmarkt aan verandering onderhevig is? Speelt dit meer in het middensegment van het mbo dan in andere segmenten? En doet dit zich meer in bepaalde branches voor dan in een andere? Spelen hierbij andere factoren een rol, naast kennis en vaardigheden?
2. Hoe kan het beroepsonderwijs studenten zo goed mogelijk voorbereiden op de arbeidsmarkt, in de context van de geschetste polariserende arbeidsmarkt? Wat betekent de veranderende arbeidsmarkt voor het aanbod van opleidingen? Wat zijn effectieve instrumenten die instellingen in kunnen zetten om de arbeidsmarktaansluiting te verbeteren?⁶
3. Wat moet er, gezien uw analyse, worden gedaan voor het middensegment van het mbo? Zijn er andere arrangementen nodig? Ik verwijs in dit verband ook naar het onderzoek naar de waarde van de startkwalificatie dat door het CPB in opdracht van OCW wordt uitgevoerd.
4. Hoe kan in de context van een veranderende arbeidsmarkt de daling van het aantal mbo-studenten in de beroepsbegeleidende leerweg (bbl) en de opkomst van andere vormen van praktijkleren in de bol worden geduid? Welke wijzigingen in het beleid zijn wenselijk en welke gevolgen hebben deze wijzigingen voor de verantwoordelijkheid van de verschillende actoren, waaronder werkgevers, werknemers, het ministerie van OCW, het ministerie van SZW, onderwijsinstellingen, UWV, gemeenten, O&O-fondsen en bonden?

Deelvragen die bij vraag 4 een rol spelen zijn:

- Is het nodig om de daling van de bbl-deelname (welke redenen hier dan ook ten grondslag aan liggen) te keren en hoe kan dit gebeuren? Welke beleidsopties beveelt u aan voor het beïnvloeden van enerzijds de

⁶ Zie hoofdstuk 4 van dit rapport:
<http://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/cpb-notitie-3sept2015-prikkels-mbo-aansluiting-onderwijs-arbeidsmarkt.pdf>

conjuncturele schommelingen en anderzijds de structurele ontwikkelingen in de bbl-deelname?

Onze referentie
887389

- Op welke wijze en onder welke voorwaarden kunnen andere, vernieuwende vormen van praktijkleren hierbij een rol spelen? Hoe kan het leren in de praktijk versterkt worden?

- Is het onderscheid tussen de leerwegen in de toekomst nog steeds zinvol of kan praktijkleren meer gepositioneerd worden als een didactische vorm?

Welke voor- en nadelen onderkent u vanuit uw rol hierbij?

- Welke bijdrage kunnen de beroepsbegeleidende leerweg in het algemeen en nieuwe vormen van praktijkleren in het bijzonder leveren aan het voorkomen van voortijdige schooluitval en aan het kwalificeren van werkloze jongeren om hen een meer duurzame plek op de arbeidsmarkt te kunnen bieden (zie onder andere artikel 10f van de Participatiewet, waarin is opgenomen dat gemeenten aan jongeren tot 27 jaar zonder startkwalificatie ondersteuning kunnen bieden in de vorm van een leerwerktraject)?

- Hoe verhoudt de nadruk op het leren in de praktijk zich tot het aanleren van bijvoorbeeld de benodigde theoretische kennis maar ook de meer algemene vaardigheden zoals Nederlandse taal, rekenen en loopbaan en burgerschap of vaardigheden die nodig zijn ter voorbereiding op een vervolgopleiding in het hbo?

- Op welke wijze kunnen gemeenten, bedrijven, branches en O&O-fondsen een grotere rol spelen dan ze nu al doen in de vormgeving en uitvoering van het middelbaar beroepsonderwijs? Op welke wijze kunnen de Rijksoverheid en het onderwijs hieraan een bijdrage leveren?

- In hoeverre is de introductie van een leerlingenloon, eventueel gekoppeld aan andere wijzigingen in de bekostigingssystematiek, wenselijk? Ik wil u vragen in uw visie op het leerlingenloon de relatie met eventuele aanpassingen in het minimum jeugdloon evenals de beschikbaarheid van voldoende praktijkplaatsen mee te nemen.

Raakvlakken met andere trajecten

Ik wil u vragen om bij dit advies rekening te houden met andere inhoudelijk relevante trajecten, waaronder het adviestraject 'Effecten van technologische ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en arbeidsverhoudingen' en de brede opdracht 'Leren in de toekomst', die een advies over postinitieel leren en bijdragen aan de Skills Strategie Nederland omvatten.

Daarnaast zijn er op het terrein van de zorg raakvlakken met het advies van de commissie Innovatie Zorgberoepen en Opleidingen van het Zorginstituut en het programma Zorgpact. De commissie heeft in opdracht van de minister van VWS in april 2015 het eerste advies '[Naar nieuwe zorg en zorgberoepen: de contouren](#)' uitgebracht over de ontwikkeling van de zorgvraag en de gevolgen voor de beroepen. Hierop volgt een advies over toekomstgericht opleiden. Met het Zorgpact wil ik, samen met de minister en staatssecretaris van VWS, de regionale samenwerking tussen zorgaanbieders, onderwijsinstellingen en lokale overheden een impuls geven. Ook hierbij staat de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt centraal.

Advies

De verschillende hoofd- en deelvragen in deze adviesaanvraag omvatten een behoorlijk inhoudelijk spectrum. Bovendien is er een verschil in tijdshorizon van de mogelijke oplossingsrichtingen te verwachten. Om die reden wil ik u vragen bij de vormgeving van uw advies met twee punten rekening te houden. Ten eerste een

duidelijk herkenbare, onderscheidende beantwoording van de afzonderlijke hoofd- en deelvragen. Ten tweede een onderscheid tussen de adviezen voor de korte en die voor de middellange termijn. Voor de korte termijn gaat het dan met name om de zogeheten 'quick wins'. Voor de lange termijn zal het eerder gaan om het schetsen van een eindbeeld.

Onze referentie
887389

Aandacht voor uitvoerbaarheid en herkenbaarheid

Ik wil graag ruimte bieden voor innovatie en het mbo waar nodig moderniseren. Tegelijkertijd ben ik mij bewust dat het Nederlandse stelsel van beroepsonderwijs er in internationaal perspectief goed voor staat (zie het rapport van de OESO). Ik verzoek u daarom in uw advisering, bij het aandragen van beleidsalternatieven, rekening te houden met de consequenties van eventuele beleidswijzigingen op het stelsel van beroepsonderwijs. Het gaat dan onder andere om aspecten als financiële haalbaarheid, de herkenbaarheid van de opleidingen, alsmede het zogenoemde civiel effect en de uitvoerbaarheid/organiseerbaarheid voor het mbo-vel en de Dienst Uitvoering Onderwijs.

Onderwijsraad

In de brief aan de Tweede Kamer van 14 september 2015 heb ik aangegeven dat ik aan de SER en de Onderwijsraad samen advies zal vragen over de betekenis van de veranderende arbeidsmarkt. Gezien de aanvraag van de Tweede Kamer aan de Onderwijsraad over de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt wil ik dat in overleg met betrokken organisaties anders vormgeven. De raad heeft in de context van de dreigende kwetsbaarheid voor de middelbaar opgeleiden gekozen voor de volgende afbakening en herformulering van de adviesvraag: "Hoe kan de aansluiting van het middelbaar beroepsonderwijs op de arbeidsmarkt verbeterd worden zowel voor het einde van initiële opleidingen als in het kader van een leven lang leren?". Gelet op grote overeenkomst met deze adviesaanvraag verzoek ik u bij het opstellen van uw advies maximaal af te stemmen met de Onderwijsraad, uiteraard met behoud van de eigen onafhankelijke positie. Ik verwacht dat het advies van de Onderwijsraad aan de Tweede Kamer verwerkt wordt in uw advies, bijvoorbeeld ten aanzien van de vragen van meer onderwijskundige aard zoals genoemd onder 4. Een afschrift van deze brief stuur ik aan de Onderwijsraad.

Betrokkenheid SBB en DUO

Bij de totstandkoming van het advies verzoek ik u de Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven (SBB) en de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO) te benutten. Bij beide organisaties is veel cijfermateriaal en expertise beschikbaar die kunnen helpen om inzicht te krijgen in trends en ontwikkelingen in het mbo.

Planning

Graag zou ik uw advies in september 2016 tegemoet willen zien.

Met vriendelijke groet,

de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap,

dr. Jet Bussemaker

Samenstelling commissie Arbeidsmarkt- en onderwijsvraagstukken t.b.v. advies Toekomstbestendig beroepsonderwijs deel 1

Leden

Onafhankelijke leden

drs. M.I. (Mariëtte) Hamer (voorzitter)
 prof. dr. G.T.M. (Geert) ten Dam
 prof.dr. J. (Janneke) Plantenga
 prof.dr. R.J. (Romke) van der Veen

Ondernemersleden

G. (Guusje) Dolsma (VNO-NCW/MKB-Nederland)
 ir. G.F.W.C. (Gertrud) van Erp
 (VNO-NCW/MKB-Nederland)
 drs. J.H.F.C. (Jules) Sanders (LTO-Nederland)

Werknemersleden

M. (Melanie) Bouwknegt, MSc (CNV)

 drs. I.D.C.M. (Isabel) Coenen (FNV)
 E. (Esther) Crabbendam (FNV Jong)

 E.H.J. (Elwin) Wolters, MA (VCP)

Plaatsvervangende leden

M. (Myriam) Lieskamp, MA
 (CNV Onderwijs)
 J. (Jeroen) van Andel (AOB)
 S. (Semih) Eski, MSc
 (CNV Jongeren)
 drs. G. (Gerrit) Karssenbergh

Adviserende leden

prof.dr. A. (Andries) de Grip (ROA)
 G. (Gerrit) Veneboer (SBB)
 dr. drs. K.M. (Karen) van der Wiel (CPB)

Ministeriële vertegenwoordigers

L. (Lyda) den Hartog, MSc (EZ)
 B. (Barbara) Kits (SZW)
 H. (Herman) Scholten (OCW)

Secretariaat

B.P.M. (Brigid) Claassen
 R. (Ruud) Baarda

Publicatieoverzicht

Algemeen

Publicaties van de SER verschijnen digitaal. Alle publicaties zijn te downloaden op onze website. Sommige publicaties zijn in boekvorm te bestellen tegen vergoeding (€ 7,50). Kijk daarvoor onderaan de beginpagina van een publicatie.

Van de adviezen verschijnt eveneens een Engelstalige samenvatting. Deze is te vinden op de webpagina van het desbetreffende advies en de Engelstalige website van de SER.

Adviezen en verkenningen

Toekomstgericht beroepsonderwijs - Deel 1 Voorstellen ter versterking van de beroepsbegeleidende leerweg
2016, 66 pp., ISBN 978-94-6134-088-7, bestelnummer 16/07

Versnelling van verduurzaming van de veehouderij
2016, 48 pp., ISBN 978-94-6134-087-0, bestelnummer 16/06

Werken aan een circulaire economie: geen tijd te verliezen
2016, 100 pp., ISBN 978-94-6134-085-6, bestelnummer 16/05

Verkenning Verkenning sociale infrastructuur kwetsbare groepen binnen de Participatiewet
2016, 42 pp., ISBN 978-94-6134-084-9, verkrijgbaar via www.ser.nl

Verkenning wettelijk minimumjeugdloon
2016, 86 pp., ISBN 978-94-6134-083-2, verkrijgbaar via www.ser.nl

Verkenning persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling
2016, 102 pp., ISBN 978-94-6134-082-5, verkrijgbaar via www.ser.nl

TTIP - Transatlantic Trade and Investment Partnership
2016, 200 pp., ISBN 978-94-6134-080-1, bestelnummer 16/04

Snel en toegankelijk geschillen oplossen
2016, 20 pp., ISBN 978-94-6134-079-5, bestelnummer 16/03

Werk: van belang voor iedereen - Een advies over werken met een chronische ziekte
2016, 178 pp., ISBN 978-94-6134-078-8, bestelnummer 16/02

Gelijk goed van start: Visie op het toekomstige stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen
2016, 186 pp., ISBN 978-94-6134-077-1, bestelnummer 16/01

Verkenning Arbeidsmarkt Culturele Sector
2016, 111 pp., verkrijgbaar via www.ser.nl

Leren in het hoger onderwijs van de toekomst (Advies over de Strategische Agenda Hoger Onderwijs 2015 - 2025)
2015, 80 pp., ISBN: 978-94-6134-076-4, bestelnr: 15/06

De SER-agenda voor de Stad

2015, 124 pp., ISBN 978-94-6134-074-0, bestelnr: 15/05

Het Nederlandse stedenlandschap: impressies en achtergronden

Achtergronddocument bij het SER-advies Agenda Stad
2015, 84 pp., verkrijgbaar via www.ser.nl

Leren in het funderend onderwijs van de toekomst

2015, 28 pp., ISBN 978-94-6134-075-7, bestelnr: 15/04

Sociale ondernemingen: een verkennend advies

2015, 134 pp., ISBN 978-94-6134-073-3, bestelnr: 15/03

Werkloosheid voorkomen, bewerken en goed verzekeren

2015, 216 pp., ISBN 978-94-6134-070-2, bestelnr: 15/02

Toekomst Pensioenstelsel

2015, 178 pp., ISBN 978-94-6134-069-6, bestelnr: 15/01

Arbeidsmigratie

2014, 264 pp., ISBN 978-94-6134-068-9, bestelnr: 14/09

Grenswaarde voor 1,3-Butadien

2014, 20 pp., ISBN 978-94-6134-066-5, bestelnr: 14/08

Betere zorg voor werkenden

2014, 90 pp., ISBN 978-94-6134-065-8, bestelnr: 14/07

Calamiteitenregeling WW

2014, 22 pp., ISBN 978-94-6134-064-1, bestelnr: 14/06

Instemmingsrecht OR over arbeidsvoorwaarde pensioenen

2014, 74 pp., ISBN 978-94-6134-063-4, bestelnr: 14/05

MVO-convenanten

2014, 68 pp., ISBN 978-94-6134-062-7, bestelnr: 14/04

Discriminatie werkt niet!

2014, 130 pp., ISBN 978-94-6134-061-0, bestelnr: 14/03

Grenswaarde voor arseen en anorganische arseenverbindingen

2014, 22 pp., ISBN 978-94-6134-060-3, bestelnr: 14/02

Benoemingsrecht voor de Sociaal-Economische Raad voor de zittingsperiode 1 april 2014 tot en met 31 maart 2016

2014, 16 pp., bestelnr: 14/01

Naar macrostabiele reële pensioenen

2013, 30 pp., ISBN 978-94-6134-059-7, bestelnr: 13/06

ILO-verdrag 170

2013, 76 pp., ISBN 978-94-6134-056-6, bestelnr: 13/05

Grenswaarden voor chroom VI-verbindingen

2013, 22 pp., ISBN 978-94-6134-055-9, bestelnr: 13/04

Verbreding draagvlak cao-afspraken

2013, 76 pp., ISBN 978-94-6134-054-2, bestelnr: 13/03

Rapporten

Verbreding en versterking financiering MKB

2014, 80 pp., ISBN 978-94-6134-067-2

Energieakkoord voor duurzame groei

2013, 146 pp., ISBN 978-94-6134-057-3

Nederlandse economie in stabiel vaarwater: een marco-economische verkenning

2013, 64 pp., ISBN 978-94-6134-052-8

Engelstalige publicaties

TTIP - Transatlantic Trade and Investment Partnership

2016, 196 pp., ISBN 978-94-6134-081-8, ordeno. 16/04E

The power of consultation: The Dutch consultative economy explained

General brochure, 2010, 34 pp., ISBN 978-94-6134-011-5

Europe 2020: The New Lisbon Strategy

Abstract, 2009, 40 pp., ISBN 90-6587-991-9, ordeno. 2009/04E

Social and Economic Council's Statement on International Corporate Social Responsibility

Statement, 2008, 91 pp., ISBN 90-6587-983-8

On sustainable globalisation: A world to be won

Abridged version, 2008, 132 pp., ISBN 90-6587-979-X, ordeno. 2008/06E

Overige publicaties

Leidraad personeelsvertegenwoordiging – met toelichting en bijlagen

2010, 104 pp., ISBN 90-6587-998-6

Voorbeeldreglement Ondernemingsraden – met toelichting en bijlagen

2010, 264 pp., ISBN 90-6587-997-8

Alle uitgaven zijn te bestellen:

- telefonisch bij de afdeling Verkoop (070 3499 671);
- via de website (www.ser.nl);
- door overmaking van de vermelde prijs op banknummer NL17INGB0667165908 ten name van de SER te Den Haag, onder vermelding van het bestelnummer en de titel.

Colofon

Uitgave

Sociaal-Economische Raad
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

T 070 3499 499

E communicatie@ser.nl

www.ser.nl

Tekst

Commissie Arbeidsmarkt- en onderwijsvraagstukken ten behoeve van
advies Toekomstbestendig beroepsonderwijs deel 1

Fotografie

Omslag: Shutterstock

Vormgeving en druk

2D3D, Den Haag (basisontwerp); Huisdrukkerij SER

© 2016, Sociaal-Economische Raad

Alle rechten voorbehouden

Overname van teksten is toegestaan onder bronvermelding.

ISBN: 978-94-6134-088-7

SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD

Bezuidenhoutseweg 60

Postbus 90405

2509 LK Den Haag

T 070 3499 499

E communicatie@ser.nl

www.ser.nl

© 2016, Sociaal-Economische Raad

ISBN 978-94-6134-088-7